

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

Διπλωματική Εργασία

**«Η προδικαστική παραπομπή ενώπιον του ΔΕΚ (ΔΕΕ),
όταν αυτό καλείται να αποφανθεί επί του κύρους και της ερμηνείας
των πράξεων των οργάνων της Ένωσης και της ΕΚΤ»**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

Χρυσούλα Μουκίου

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια

Αικατερίνη Κονίδα (Α.Μ.: 0908M011)

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2011

ΑΘΗΝΑ

*«What is the really essential feature of the European Union?
It is that, in the EU, the guiding principle is law – not force».*

Erkki Liikanen, EU Budget Commissioner, 1994 – 1999

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίδα
<u>ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ</u>	6
<u>ABSTRACT</u>	7
<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	8
<u>ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΗΣ</u>	10
I. Το περιεχόμενο της προδικαστικής παραπομπής	10
<i>A. Το νομοθετικό πλαίσιο της προδικαστικής παραπομπής</i>	10
1. Η Συνθήκη για την ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων	10
α. Το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ (πρώην άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ)	10
β. Τί προέβλεπε το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ	10
2. Η Συνθήκη της Λισαβόνας	12
α. Το άρθρο 267 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 234 ΣυνθΕΚ)	12
β. Τί προβλέπει το άρθρο 267 ΣΛΕΕ	12
<i>B. Εννοιολογική προσέγγιση του παραπέμποντος δικαστηρίου και της ενώπιόν του διαφοράς</i>	14
1. Οι όροι «δικαστήριο» και «γνήσια διαφορά»	14
α. Ο όρος «δικαστήριο» κατά το ενωσιακό δίκαιο	14
β. Διάκριση πραγματικής («γνήσιας») και υποθετικής διαφοράς	18
2. Δυνατότητα προδικαστικής παραπομπής των δικαστηρίων των ασφαλιστικών μέτρων, των Διαιτητικών δικαστηρίων και των Α.Δ.Α.	21
α. Τα δικαστήρια των ασφαλιστικών μέτρων	21
β. Τα διαιτητικά δικαστήρια και οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές	24
II. Οι προϋποθέσεις της προδικαστικής παραπομπής	30
<i>A. Δικαίωμα και υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων σε προδικαστική παραπομπή</i>	30
1. Διακριτική ευχέρεια και υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων	30
α. Διακριτική ευχέρεια υποβολής προδικαστικού ερωτήματος	31
β. Υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος	33
2. Περιπτώσεις απαλλαγής από την υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος	35

α. Το προδικαστικό ερώτημα έχει ήδη απαντηθεί από το ΔΕΚ (Δικαστήριο) σε παρεμφερή υπόθεση	35
β. Το προδικαστικό ερώτημα αφορά μία σαφή πράξη («acte clair»)	37
<i>B. Προϋποθέσεις παραδεκτού της προδικαστικής παραπομπής</i>	41
1. Το αντικείμενο της προδικαστικής παραπομπής	41
α. Οι πράξεις των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης – Η διεύρυνση της ΣΛΕΕ ως προς το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο	41
β. Η έννοια του κύρους και της ερμηνείας της πράξεως	45
2. Τύπος και περιεχόμενο του προδικαστικού ερωτήματος	47
α. Ζήτημα με ουσιώδη επιρροή στην έκβαση της κύριας δίκης	47
β. Η σαφής διατύπωση	50
 <u>ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΗΣ</u>	53
I. Η απόφαση επί του προδικαστικού ερωτήματος	53
<i>A. Η διαδικασία ενώπιον του ΔΕΚ (Δικαστηρίου)</i>	53
1. Η υποβολή και η εκδίκαση του προδικαστικού ερωτήματος	53
α. Χρονικό σημείο υποβολής και τρόπος διατύπωσης του προδικαστικού ερωτήματος	53
β. Η πρόοδος της διαδικασίας ενώπιον του ΔΕΚ (Δικαστηρίου)	56
2. Ανάκληση και ένδικα μέσα - Επανεξέταση και αναθεώρηση της διοικητικής πράξης	57
α. Ανάκληση προδικαστικής παραπομπής και ένδικα μέσα κατά της παραπεμπτικής αποφάσεως	58
β. Υποχρέωση επανεξέτασης και αναθεώρησης της διοικητικής πράξης που προσκρούει στο ενωσιακό δίκαιο	59
<i>B. Οι συνέπειες της αποφάσεως του ΔΕΚ (Δικαστηρίου)</i>	61
1. Συνέπειες ως προς το ΔΕΚ (Δικαστήριο) και το εθνικό δικαστήριο	62
α. Δέσμευση του Δικαστηρίου από προγενέστερη απάντησή του	62
β. Δέσμευση του παραπέμποντος δικαστηρίου	64
2. Συνέπειες ως προς άλλα δικαστήρια και το χρόνο ισχύος της αποφάσεως	66
α. Δέσμευση λοιπών δικαστηρίων	66
β. Χρονικός περιορισμός των αποτελεσμάτων της απόφασης του ΔΕΚ (Δικαστηρίου)	68
 II. Ειδικότερα θέματα προδικαστικής παραπομπής	70

<i>A. Οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν</i>	70
1. Άρνηση των εθνικών δικαστηρίων για προδικαστική παραπομπή	70
α. Άρνηση των εθνικών δικαστηρίων να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα	70
β. Συνέπειες της παραβίασης της υποχρέωσης σε προδικαστική παραπομπή	72
2. Καθυστέρηση στην έκδοση αποφάσεως επί της προδικαστικής παραπομπής	75
α. Καθυστέρηση στην έκδοση αποφάσεως επί προδικαστικής παραπομπής	75
β. Η προσπάθεια για μερική επίλυση του προβλήματος μέσω της διαδικασίας της επείγουσας προδικαστικής παραπομπής (P.P.U.)	77
<i>B. Ο ρόλος του δικαστή στο θεσμό της προδικαστικής παραπομπής</i>	80
1. Οι επιδιωκόμενοι σκοποί της προδικαστικής παραπομπής	80
α. Η ομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου	80
β. Η συνεργασία Ενωσιακού και εθνικού δικαστή	82
2. Ο Έλληνας δικαστής απέναντι στο θεσμό της προδικαστικής παραπομπής	84
α. Η αρχικά καθυστερημένη επαφή με το θεσμό της προδικαστικής παραπομπής	84
β. Η εν συνεχεία ικανοποιητική συνεργασία του με τον δικαστή της ΕΕ	85
<u>ΕΠΙΛΟΓΟΣ</u>	87
<u>ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΠΕΜΠΟΜΕΝΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ</u>	89
Νομολογία ΔΕΚ (Δικαστηρίου)	89
Νομολογία Ελληνικών Δικαστηρίων	92
<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	93
Συγγράμματα – Εγχειρίδια - Μονογραφίες	93
Άρθρα σε Συλλογικούς Τόμους	95
Άρθρα σε Επιστημονικά Περιοδικά	96
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία – Αρθρογραφία	99
Ιστοσελίδες	101

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Ε.Ι.	Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
Α.Δ.Α.	Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές
ΑΚ	Αστικός Κώδικας
ΑΠ	Άρειος Πάγος
αριθ.	αριθμός
ΔΕΕ	Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΕΚ	Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕφΑΘ	Διοικητικό Εφετείο Αθηνών
ΔΠΑ	Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών
ΕΑ ΣτΕ	Επιτροπή Αναστολών του Συμβουλίου της Επικρατείας
εδ.	εδάφιο
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕΕ	Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ειδ.σ.	ειδικά σελίδα
ΕΚ	Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕΚΤ	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
επ.	επόμενα
ΕΣ	Ελεγκτικό Συνέδριο
ΕφΑΘ	Εφετείο Αθηνών
ΚΔΕΟΔ	Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου
ΚΠολΔ	Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
Ν.	Νόμος
ό.π.	όπως παραπάνω
ΟλΣτΕ	Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας
ΠΕΚ	Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
Σ	Σύνταγμα
σ.	σελίδες
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Συνθήκη της Λισαβόνας)
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣυνθΕΕ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
ΣυνθΕΚ	Συνθήκη για την ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΣυνθΕΟΚ	Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
υποσημ.	υποσημείωση
ECJ	Court of Justice of the European Union
et al.	et alii
EU	European Union
P.P.U.	Procédure Préjudicielle d' Urgence
TEC	Treaty of the European Community
TFEU	Treaty on the Functioning of the European Union

ABSTRACT

The present study analyzes the function of the preliminary reference to the Court of Justice of the EU, especially when ECJ is asked to rule on the validity and interpretation of secondary EU legislation. Great emphasis is given to an extensive number of cases before the Court of Justice in the past 50 years considering that its decisive contribution in configuring EU law is indisputable.

The first part deals with the procedure followed before the national court's decision to submit a preliminary reference. Firstly, the former Article 234 TEC and the current Article 267 TFEU are analysed. A conceptual approach of the national court and the cases that require a preliminary ruling are put into perspective next, as well as the possibility of the Courts for Interim Relief, the Arbitral Tribunals and the Independent Administrative Authorities to submit a preliminary reference. In addition to that, cases where a preliminary reference is compulsive or obligatory and cases where the court is under no such obligation are presented. Afterwards comes an analysis of the object of the preliminary reference, focusing on the acts of the institutions, bodies, offices or agencies of the EU and finally, the form and content of the preliminary reference is approached.

The second part deals with the procedure that is followed, when the preliminary reference reaches the Court of Justice. At first, the timing and the wording of the preliminary reference and the proceedings before the Court of Justice are approached. Secondly, the withdrawal of a preliminary reference and the review and revision of the administrative act are presented. An analysis of the consequent obligations that derive from a decision of the Court of Justice comes after together with the time limitation of those consequent obligations. Furthermore, two particular issues regarding the preliminary reference are presented; the refusal of national courts to submit a preliminary reference and the time-taking procedure of a preliminary ruling. Finally, the distinctive role of the judge towards the preliminary ruling is described, through the analysis of the objectives of the reference and the review of the references for a preliminary ruling from Greek courts.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αν και αυτόνομη, διαπλέκεται σε αρκετά σημεία με την εθνική έννομη τάξη, αφού ρυθμίζει σημαντικό αριθμό εννόμων σχέσεων που αναπτύσσονται εντός των κρατών μελών. Περαιτέρω, ο εθνικός δικαστής καλείται συχνά να ερμηνεύσει και να εφαρμόσει το ενωσιακό δίκαιο στις σχετικές υποθέσεις που εκδικάζονται από αυτόν. Την ερμηνεία και εφαρμογή ωστόσο του ενωσιακού δικαίου ο εθνικός δικαστής δεν την διενεργεί αυτόνομα, αλλά με την συντονιστική παρέμβαση του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέσω του θεσμού της προδικαστικής παραπομπής. Η προδικαστική παραπομπή αποτελεί κατά συνέπεια μέσο συνεργασίας μεταξύ του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των εθνικών δικαστηρίων, με διαχωρισμό των καθηκόντων τους προς το συμφέρον της ορθής εφαρμογής και ομοιόμορφης ερμηνείας του δικαίου της ΕΕ εντός του ενωσιακού χώρου.

Στην παρούσα εργασία αναλύεται ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής ενώπιον του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (πλέον Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης), ως ένα από τα ένδικα βοηθήματα του συστήματος δικαστικής προστασίας στην έννομη τάξη της ΕΕ, όπως έχει διαμορφωθεί μετά την 1.12.2009, ότε και τέθηκε σε ισχύ η Συνθήκη της Λισαβόνας. Η παρούσα εργασία εστιάζει στην προδικαστική παραπομπή ενώπιον του ΔΕΚ (πλέον ΔΕΕ), ειδικά όταν αυτό καλείται να αποφανθεί επί του κύρους και της ερμηνείας των παράγωγων πράξεων του ενωσιακού δικαίου, ήτοι των πράξεων των οργάνων της Κοινότητας και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (κατά την διατύπωση του άρθρου 234 ΣυνθΕΚ), ή των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης (κατά την διατύπωση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ). Μεγάλη έμφαση δίνεται στην πλούσια νομολογία του ΔΕΚ (πλέον ΔΕΕ) τα τελευταία 50 χρόνια, αφού η καθοριστική συμβολή της στη διαμόρφωση του ενωσιακού δικαίου είναι αδιαμφισβήτητη.

Στο πρώτο μέρος, αναλύεται η διαδικασία που ακολουθείται, πριν το εθνικό δικαστήριο προβεί σε υποβολή προδικαστικού ερωτήματος. Αρχικά επιχειρείται μία ανάλυση του προϊσχύσαντος άρθρου 234 ΣυνθΕΚ και του ισχύοντος άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Εν συνεχεία γίνεται μία εννοιολογική προσέγγιση του υποβάλλοντος το προδικαστικό ερώτημα εθνικού δικαστηρίου και της διαφοράς που αποτελεί το έρεισμα αυτού του προδικαστικού ερωτήματος. Παράλληλα τίθενται κάποια ζητήματα που απασχόλησαν ιδιαίτερος τη νομολογία του ΔΕΚ, ως προς την

δυνατότητα σε προδικαστική παραπομπή των δικαστηρίων των Ασφαλιστικών Μέτρων, των Διαιτητικών δικαστηρίων και των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών. Περαιτέρω, δίδονται στοιχεία αναφορικά με τις περιπτώσεις κατά τις οποίες το εθνικό δικαστήριο έχει διακριτική ευχέρεια ή υποχρέωση να υποβάλλει προδικαστικό ερώτημα και με τις περιπτώσεις κατά τις οποίες το εθνικό δικαστήριο δεν υπέχει τέτοια υποχρέωση. Ακολουθεί η ανάλυση του αντικειμένου της προδικαστικής παραπομπής. Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην ανάλυση του κύρους και της ερμηνείας των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της ΕΕ, μέσα από τις διατάξεις των Συνθηκών αλλά και από τη νομολογία του ΔΕΚ. Τέλος, προσεγγίζεται ο τύπος και το περιεχόμενο του προδικαστικού ερωτήματος.

Στο δεύτερο μέρος αναλύεται η διαδικασία που ακολουθείται από τη στιγμή που το προδικαστικό ερώτημα περιέλθει στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αρχικά προσεγγίζεται ο χρόνος υποβολής και ο τρόπος διατύπωσης του προδικαστικού ερωτήματος, καθώς και η γραπτή και προφορική διαδικασία που ακολουθείται ενώπιον του Δικαστηρίου. Στη συνέχεια σημειώνονται κάποια στοιχεία σχετικά με την ανάκληση της προδικαστικής παραπομπής καθώς και την επανεξέταση και αναθεώρηση της διοικητικής πράξης που προσκρούει στο ενωσιακό δίκαιο. Ακολουθεί μία ανάλυση της δέσμευσης που συνεπάγεται η απόφαση του Δικαστηρίου, τόσο ως προς το ίδιο όσο και ως προς τα εθνικά δικαστήρια, καθώς και του χρονικού περιορισμού των αποτελεσμάτων αυτής. Περαιτέρω, τίθενται κάποια ιδιαίτερα ζητήματα προδικαστικής παραπομπής. Ένα ζήτημα είναι η άρνηση των εθνικών δικαστηρίων να παραπέμψουν και οι συνέπειες αυτής της άρνησης. Ένα άλλο ζήτημα είναι η καθυστέρηση στην έκδοση απόφασης επί της προδικαστικής παραπομπής, το οποίο επιχειρήθηκε να επιλυθεί εν μέρει με τη διαδικασία της επείγουσας προδικαστικής παραπομπής (P.P.U.) η οποία προβλέπεται στη Συνθήκη της Λισαβόνας. Παράλληλα επισημαίνεται ο σημαντικός ρόλος του δικαστή απέναντι στο θεσμό της προδικαστικής παραπομπής, μέσα από την ανάλυση των επιδιωκόμενων σκοπών της προδικαστικής παραπομπής και από την επισκόπηση των προδικαστικών ερωτημάτων του Έλληνα δικαστή. Τέλος, παρατίθενται ορισμένες συμπερασματικές παρατηρήσεις αναφορικά με τον θεσμό της προδικαστικής παραπομπής.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΤΗΣ
ΠΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΗΣ

I. Το περιεχόμενο της προδικαστικής παραπομπής

A. Το νομοθετικό πλαίσιο της προδικαστικής παραπομπής

1. Η Συνθήκη για την ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

α. Το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ (πρώην άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ)

Το Δικαστήριο αποφαινεται με προδικαστικές αποφάσεις:

- α) επί της ερμηνείας της παρούσας συνθήκης·
- β) επί του κύρους και της ερμηνείας των πράξεων των οργάνων της Κοινότητας και της ΕΚΤ·
- γ) επί της ερμηνείας των καταστατικών των οργανισμών που ιδρύθηκαν με πράξη του Συμβουλίου, εφόσον το προβλέπουν τα εν λόγω καταστατικά.

Δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα, δύναται, αν κρίνει ότι απόφαση επί του ζητήματος είναι αναγκαία για την έκδοση της δικής του απόφασης, να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο για να αποφανθεί επ' αυτού.

Δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα σε εκκρεμή υπόθεση και του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου, οφείλει να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο.

β. Τί προέβλεπε το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ

Η προδικαστική παραπομπή του άρθρου 234 ΣυνθΕΚ πρόκειται ίσως για τη σημαντικότερη διαδικασία της ενωσιακής δικονομίας διότι κατατείνει στην ενιαία ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Επειδή από τη μία ο εθνικός δικαστής είναι ο φυσικός δικαστής και του ενωσιακού δικαίου για τους ευρωπαίους

πολίτες, ως δικαίου της εν διαμορφώσει ομοσπονδίας και επειδή από την άλλη πρόκειται για 27 διαφορετικά δικαιικά συστήματα, η συνεργασία εθνικών και ενωσιακών δικαστών αποτέλεσε αναγκαίο όρο για την ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου στα κράτη μέλη¹.

Το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ διατήρησε την αρχική του διατύπωση (αυτή του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ) και τροποποιήθηκε μόνο στο βαθμό που ήταν απαραίτητο λόγω της προσθήκης ή αναβάθμισης των ενωσιακών οργάνων (για παράδειγμα προσθήκη της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας στο εδάφιο 1 β)². Η αποκλειστική αρμοδιότητα για την εκδίκαση προδικαστικών παραπομπών εξακολούθησε να ανήκει στο ΔΕΚ. Η Συνθήκη της Νίκαιας άνοιξε το δρόμο, ώστε με τις κατάλληλες τροποποιήσεις του Οργανισμού του Δικαστηρίου, προδικαστικά ερωτήματα σε συγκεκριμένα και προκαθορισμένα πεδία, να υποβάλλονται στο ΠΕΚ, με δυνατότητα επανεξέτασής τους σε εξαιρετικές περιπτώσεις από το ΔΕΚ (άρθρο 225§3 εδ. 1-3 ΣυνθΕΚ).

Πριν από τις τροποποιήσεις της Συνθήκης της Νίκαιας το 2000, τα προδικαστικά ερωτήματα υπόκειντο στην αποκλειστική αρμοδιότητα του ΔΕΚ, η οποία, σύμφωνα με το προϊσχύον άρθρο 225§1 ΣυνθΕΚ, δεν ήταν δυνατόν να μεταβιβασθεί στο ΠΕΚ. Μετά τις τροποποιήσεις της Συνθήκης της Νίκαιας, δυνάμει του νέου άρθρου 225§3 ΣυνθΕΚ, το ΠΕΚ ήταν αρμόδιο να αποφαινεται επί προδικαστικών ερωτημάτων τα οποία υποβάλλονταν, δυνάμει του άρθρου 234 ΣυνθΕΚ, σε συγκεκριμένους τομείς που καθορίζονται από τον Οργανισμό.

Η διάταξη του άρθρου 234 αποτέλεσε την πλέον απτή απόδειξη του γεγονότος ότι ο εθνικός δικαστής είναι (και) κοινοτικός δικαστής, αφού καλείται πρώτος αυτός να αντιμετωπίσει και να εφαρμόσει το ενωσιακό δίκαιο στις διαφορές που τίθενται ενώπιόν του. Με την ανωτέρω διάταξη ο εθνικός δικαστής παρείχε στους ιδιώτες την έννομη προστασία που αυτοί δικαιούνταν, όχι μόνο κατά το εθνικό Σύνταγμα και το αντίστοιχο δικονομικό σύστημα, αλλά και κατά το ενωσιακό δίκαιο. Δεδομένου ότι η δυνατότητα άσκησης ευθειών προσφυγών υπόκειται για τα φυσικά και νομικά πρόσωπα στους γνωστούς και αυστηρούς περιορισμούς του άρθρου 230 εδ. 4

¹ Γιαταγάνας, Ξενοφών, «Το πλέγμα των προσφυγών στην ενωσιακή δικαιοσύνη, Συνέργεια ενωσιακών και εθνικών δικαστηρίων στον δρόμο για τη διαμόρφωση ενιαίου δικαστικού, δικονομικού και διοικητικού ευρωπαϊκού χώρου», σε: *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, τεύχος 1, 2009, σ.115-128 (ειδ.σ.121).

² Σκουρής, Βασίλειος, «Άρθρο 234 ΕΚ», *στον ιδίου, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003, σ.1391-1409 (ειδ.σ.1393).

ΣυνθΕΚ, το άρθρο 234 προσέφερε την επιβαλλόμενη διέξοδο, για να τεθούν ενώπιον του κοινοτικού δικαστή τα ζητήματα του κύρους των κοινοτικών πράξεων και της ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου.

2. Η Συνθήκη της Λισαβόνας

α. Το άρθρο 267 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 234 ΣυνθΕΚ)

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποφαινεται με προδικαστικές αποφάσεις:

- α) επί της ερμηνείας των Συνθηκών,
- β) επί του κύρους και της ερμηνείας των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης.

Δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα, δύναται, αν κρίνει ότι απόφαση επί του ζητήματος είναι αναγκαία για την έκδοση της δικής του απόφασης, να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο για να αποφανθεί επ' αυτού.

Δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα σε εκκρεμή υπόθεση και του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου, οφείλει να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο.

Όταν ανακύπτει τέτοιο ζήτημα σε εκκρεμή υπόθεση ενώπιον δικαστηρίου κράτους μέλους, η οποία αφορά πρόσωπο υπό κράτηση, το Δικαστήριο αποφαινεται το συντομότερο δυνατόν.

β. Τί προβλέπει το άρθρο 267 ΣΛΕΕ

Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας ενισχύεται διακριτικά η δικαστική προστασία στα Δικαστήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης³. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει στα πλαίσια της Συνθήκης της Λισαβόνας τρία λειτουργικά συνδεδεμένα μεταξύ τους δικαστήρια και ένα οιονεί Δημοσιονομικό Δικαστήριο, το Ευρωπαϊκό Ελεγκτικό Συνέδριο. Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αποκαλείται πλέον «Δικαστήριο» και το

³ Τζέμος, Βασίλης, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Συνθήκη της Λισαβόνας*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2009, σ.22.

Πρωτοδικείο «Γενικό Δικαστήριο». Η ανάγκη μετονομασίας προβλήθηκε κυρίως για το Πρωτοδικείο, διότι μετά την ίδρυση των ειδικευμένων δικαστηρίων και την υπαγωγή των αποφάσεών τους στον έλεγχο του «Πρωτοδικείου» ο όρος είναι ανακριβής, αφού θα δικάζει εδώ σε δεύτερο βαθμό⁴. Το οργανόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμπληρώνεται με δύο Τράπεζες: Την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα είναι στη Συνθήκη της Λισαβόνας θεσμικό όργανο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 13§1 ΣυνθΕΕ και άρθρα 282 επ. ΣΛΕΕ). Οι αρμοδιότητες του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που περιλαμβάνει το Δικαστήριο (πρώην ΔΕΚ), το Γενικό Δικαστήριο (πρώην ΠΕΚ) και τα ειδικευμένα δικαστήρια (έως τώρα μόνο το Δικαστήριο Δημόσιας Διοίκησης της ΕΕ), εκτείνονται στο σύνολο των αρμοδιοτήτων της Ένωσης και μάλιστα στο πεδίο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης.

Υπάρχουν όμως εξαιρέσεις. Εξαιρείται από την αρμοδιότητα του Δικαστηρίου ο έλεγχος του κύρους και της αναλογικότητας των επιχειρησιακών δράσεων της αστυνομίας καθώς και των εθνικών μέτρων που αφορούν την τήρηση της δημόσιας τάξης και εσωτερικής ασφάλειας (άρθρο 276 ΣΛΕΕ). Εξάλλου το Δικαστήριο δεν έχει αρμοδιότητα όσον αφορά την κοινή εξωτερική πολιτική και την πολιτική ασφάλειας (άρθρα 23 ΣυνθΕΕ και 275 ΣΛΕΕ). Παραμένει όμως δυνάμει της ίδιας διατάξεως αρμόδιο ως προς τον έλεγχο της νομιμότητας αποφάσεων, που προβλέπουν περιοριστικά μέτρα κατά φυσικών ή νομικών προσώπων, που θεσπίζει το Συμβούλιο (άρθρο 275 ΣΛΕΕ). Επιπλέον, ενισχύεται η αρμοδιότητα του Δικαστηρίου για την επιβολή κατά κρατών μελών που παραβιάζει τη Συνθήκη κατ' αποκοπή ποσού ή χρηματικής ποινής (άρθρο 260 ΣΛΕΕ). Επιπροσθέτως, προβλέπεται ο θεσμός της επείγουσας προδικαστικής διαδικασίας (την οποία θα αναλύσουμε σε μεταγενέστερο κεφάλαιο της παρούσας), όταν το ζήτημα της ερμηνείας της Συνθήκης και της εγκυρότητας ή της ερμηνείας των πράξεων των ενωσιακών οργάνων ανακύψει σε εκκρεμή υπόθεση ενώπιον δικαστηρίου κράτους μέλους, η οποία αφορά πρόσωπο υπό κράτηση⁵.

Τέλος, κρίνεται σημαντικό να αναφέρουμε την πολύ θετική προσθήκη (μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας) στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου 19§1 ΣυνθΕΕ, όπου

⁴ Σκουρής, Βασίλειος, «Η μεταρρύθμιση του συστήματος δικαστικής προστασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με αφορμή τη Συνθήκη της Λισαβόνας», σε *ιστοσελίδα: http://international.law.uoa.gr/programma_spoudon/fakelos/european/evropaion_politeia/skouris.pdf*, 2008.

⁵ Γέροντας, Απόστολος, *Ο «εξευρωπαϊσμός» του εθνικού διοικητικού και δικονομικού δικαίου*, Σάκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 269-281 (ειδ.σ.278).

υπενθυμίζεται η υποχρέωση των κρατών μελών να προβλέπουν αποτελεσματική έννομη προστασία και για το εφαρμοστέο, στο πλαίσιο της εθνικής έννομης τάξης, δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με άλλες λέξεις, τονίζεται η από το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης απορρέουσα υποχρέωση των κρατών μελών για αποτελεσματική έννομη προστασία των ιδιωτών ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, όταν αυτοί επικαλούνται δικαιώματα που αντλούν από το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατ' αυτό τον τρόπο, υπογραμμίζεται ο αποκεντρωτικός χαρακτήρας του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και επιβεβαιώνεται ότι ο εθνικός δικαστής είναι συνήθως ο πρώτος δικαστής ο οποίος καλείται να εφαρμόσει το δίκαιο της ΕΕ. Το σύστημα έννομης προστασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης χωρίζεται έτσι σε δύο σκέλη, το εθνικό και το ευρωπαϊκό, και αποδίδει μόνο όταν και τα δύο λειτουργούν αποτελεσματικά.

Β. Εννοιολογική προσέγγιση του παραπέμποντος δικαστηρίου και της ενώπιόν του διαφοράς

1. Οι όροι «δικαστήριο» και «γνήσια διαφορά»

α. Ο όρος «δικαστήριο» κατά το ενωσιακό δίκαιο

Η έννοια «δικαστήριο κράτους μέλους» προκάλεσε διχογνωμίες. Αρχικά επικράτησε η γραμματική ερμηνεία του άρθρου 177 ΣυνΕΟΚ, η οποία αντιλαμβανόταν την έκφραση «δικαστήριο κράτους» ως παραπομπή στην εθνική έννομη τάξη, αναγνωρίζοντας στον εθνικό νομοθέτη την εξουσία να ορίσει, με βάση τις οικείες θεμελιώδεις κατηγορίες του συνταγματικού και δικονομικού του δικαίου, ποίος από τους δικαιοδοτικούς του μηχανισμούς είναι «δικαστήριο» κατά την έννοια του άρθρου 177 ΣυνΕΟΚ⁶. Η ερμηνευτική όμως αυτή μέθοδος αποδείχτηκε ανεπαρκής, όταν πρόκειται για κρίσιμες οριακές περιπτώσεις οργάνων με οιονεί

⁶ Καϊσης, Αθανάσιος, «Προδικαστική παραπομπή ad hoc διαιτητικών δικαστηρίων», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 1, 1991, σ.3-32 (ειδ.σ.7).

δικαιοδοτικές αρμοδιότητες⁷. Η γραμματική ερμηνεία ωστόσο επικρίθηκε και για έναν ακόμη λόγο: Αν η προσθήκη στον όρο «δικαστήριο» των λέξεων «κράτους μέλους» ερμηνευτεί ως παραπομπή στο εθνικό δίκαιο, τότε πρέπει να δεχτεί κανείς και τη δυνατότητα του εθνικού δικαίου να αποκλείσει από τη προδικαστική παραπομπή δικαιοδοτικούς μηχανισμούς επιφορτισμένους, έστω και ευκαιριακά μόνο, με την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου. Όμως κάτι τέτοιο θα αντέβαινε στην σκοπιμότητα και το πνεύμα του θεσμού της προδικαστικής παραπομπής, ήτοι στην εξασφάλιση της ενιαίας και ομοιόμορφης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Η προδικαστική παραπομπή έχει ως σκοπό να εμποδίσει την δημιουργία, σε ένα κράτος μέλος, νομολογίας που αντίκειται στους κανόνες του ενωσιακού δικαίου. Οι ως άνω εκτιμήσεις οδήγησαν στο να εγκαταλειφθεί η γραμματική ερμηνεία και να προσεγγιστεί η έννοια «δικαστήριο» τελεολογικά, με κριτήρια του ενωσιακού δικαίου, διότι μόνο έτσι διασφαλίζεται το απόλυτο αίτημα της ομοιόμορφης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου σε ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο της Ένωσης.

Σε μία πρώτη χρονική περίοδο της νομολογίας του Δικαστηρίου διαπιστώνεται ότι πολλές φορές υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα από όργανα τα οποία -λόγω των ιδιοτεροτήτων της δομής και της λειτουργίας τους- ήταν αμφίβολο εάν εμπίπτουν στην κλασική έννοια του δικαιοδοτικού οργάνου, ακόμα και με βάση το δίκαιο του συγκεκριμένου κράτους μέλους⁸. Με την απόφασή του της 30.6.1966, 61/1965, *Vaassen-Göbbels* και ειδικότερα στις σκέψεις 2-13 αυτής, το Δικαστήριο διατύπωσε για πρώτη φορά τα βασικά κριτήρια που πρέπει να πληροί το παραπέμπον εθνικό όργανο για να είναι παραδεκτή η υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων. Ως τέτοια κριτήρια είναι: το νομικό έρεισμα και η μονιμότητα του παραπέμποντος οργάνου, η συγκρότηση και λειτουργία του υπό τον έλεγχο ή την παρέμβαση του κράτους, η ενώπιον του κατ' αντιμωλία διαδικασία, η υποχρεωτική δικαιοδοσία του για την επίλυση συγκεκριμένων διαφορών και η επίλυση των διαφορών αυτών με εφαρμογή κανόνων δικαίου και όχι με βάση την αρχή της επιείκειας. Όπως φάνηκε και με τις αποφάσεις ΔΕΚ της 3.3.1994, C-332-333 και 335/1992, *Eurico Italia* (σκέψη 11), της 21.2.1974,

⁷ Anagnostaras, Georgios, «Preliminary problems and jurisdiction uncertainties: the admissibility of questions referred by bodies performing quasi – judicial functions», *European Law Review*, 2005, *σε ιστοσελίδα*: <http://www.westlawinternational.com/>

⁸ Δούκας, Δημήτριος, «Προδικαστική παραπομπή: Ο διάλογος του εθνικού με τον κοινοτικό δικαστή μέσα από την εξέλιξη της νομολογίας του ΔΕΚ», *σε: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 1995, σ.331-348 (ειδ.σ.336).

162/1973, *Birra Dreher* (σημείο 1 της περίληψης) και της 28.6.1978, 70/1977, *Simmenthal* (σημείο 1 της περίληψης), το Δικαστήριο εγκατέλειψε γρήγορα την προϋπόθεση της κατ' αντιμωλία διαδικασίας διευκρινίζοντας ότι το παραδεκτό μιας προδικαστικής παραπομπής δεν εξαρτάται από την ύπαρξη κατ' αντιδικία συζητήσεως ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου. Έτσι κρίθηκε παραδεκτή η υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων από ανακριτή (ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΚ της 24.4.1980, 65/1979, *Chatain* και της 4.12.1980, 54/1980, *Wilner*) καθώς και από δικαστήριο που δικάζε κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας (ενδεικτικά απόφαση ΔΕΚ της 12.11.1974, 32/1974, *Haaga*). Εξάλλου μία από τις θεμελιώδεις αποφάσεις του Δικαστηρίου, αυτή της 15.7.1964, 6/1964, *Costa/ENEL*, λήφθηκε ύστερα από παραπομπή ειρηνοδίκη του Μιλάνου. Επίσης το Δικαστήριο απάντησε σε προδικαστικά ζητήματα που είχαν ανακύψει στο πλαίσιο διαδικασίας εκδόσεως διαταγής πληρωμής (απόφαση ΔΕΚ της 9.11.1983, 199/1982, *San Giorgio*, σκέψεις 8-9).

Το Δικαστήριο συμπλήρωσε αργότερα τα παραπάνω κριτήρια με τις αποφάσεις της 11.6.1987, 14/1986, *Pretore di Salò* (σκέψη 7) και της 21.4.1988, 338/1985 *Pardini* (σκέψη 9), υπογραμμίζοντας ότι ουσιώδης προϋπόθεση του άρθρου 177 είναι να πρόκειται για ένα όργανο το οποίο αφενός οφείλει να εκφέρει δικαιοδοτική κρίση, αφετέρου χαρακτηρίζεται από ανεξαρτησία. Μάλιστα στην απόφαση της 6.10.1981, 246/1980, *Broekmeulen*, (σκέψεις 16-17) το Δικαστήριο, προφανώς για λόγους πρακτικής αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου, αναγνώρισε κατ' εξαίρεση παραπεμπτική ευχέρεια και σε όργανα που δεν είναι μεν δικαστήρια, αλλά όργανα επαγγελματικών οργανώσεων υπό κρατική εποπτεία, που βάσει προσφυγών των ενδιαφερομένων κρίνουν σε αμφισβητούμενη διαδικασία και αποφασίζουν de facto αμετακλήτως ζητήματα δικαίου της ΕΕ που αφορούν την επαγγελματική οργάνωση, όπως για παράδειγμα την εγκατάσταση ιατρών υπηκόων άλλων κρατών μελών. Η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει το Δικαστήριο στην προϋπόθεση της ανεξαρτησίας του παραπέμποντος οργάνου τονίσθηκε στην απόφαση ΔΕΚ της 30.3.1993, C-24/1992, *Corbiau* (σκέψεις 15-16) σύμφωνα με την οποία δικαστήριο είναι μια αρχή που έχει την ιδιότητα του τρίτου σε σχέση με την αρχή η οποία εξέδωσε την απόφαση που συνιστά το αντικείμενο της προδικαστικής παραπομπής. Αντίθετα στις αποφάσεις ΔΕΚ της 5.3.1986, 318/1985, *Greis Unterweger* (σκέψεις 4-5) και της 18.6.1980, 138/1980, *Borker* (σκέψεις 4-5) κρίθηκε ότι αν το παραπέμπον όργανο δεν είναι αρμόδιο για να κρίνει διαφορές, αλλά για να

εκδίδει απλώς γνωμοδοτήσεις, δεν εμπίπτει στην έννοια του δικαστηρίου κατά το ενωσιακό δίκαιο. Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι η υπαγωγή κάποιου οργάνου στην έννοια «δικαστήριο» δεν εμποδίζεται από το ότι το εθνικό του δίκαιο δεν του προσδίδει αυτόν τον χαρακτηρισμό (αμφιβολίες ωστόσο γεννώνται ως προς την αντίστροφη περίπτωση), αρκεί το εν λόγω όργανο να επιλύει διαφορές κατ' εφαρμογή κανόνων δικαίου και να δύναται να υπαχθεί στην ανωτέρω έννοια κατά την -βάση αρχών του ενωσιακού δικαίου- κρίση του Δικαστηρίου⁹.

Στη σύγχρονη περίοδο της νομολογίας του Δικαστηρίου διαπιστώνουμε ότι για να υποβάλλει προδικαστικό ερώτημα ένα όργανο πρέπει να πληροί ορισμένες προϋποθέσεις που απορρέουν από το ενωσιακό δίκαιο, αφού η έννοια του δικαστηρίου κατά το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) δεν μπορεί παρά να είναι ενωσιακή¹⁰. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι το ζήτημα αν το αιτούν όργανο είναι δικαστήριο κατά το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ εμπίπτει αποκλειστικά στο ενωσιακό δίκαιο και εκτιμάται τελικά από το ίδιο. Δεδομένης όμως της ποικιλίας των οργάνων, τα οποία, πέραν των τακτικών δικαστηρίων, είναι βάσει του νόμου αρμόδια να κρίνουν έννομες σχέσεις και διαφορές στα κράτη μέλη, το Δικαστήριο κλήθηκε να αποσαφηνίσει τα κριτήρια τα οποία πρέπει να πληρούνται ώστε ένα κρατικό όργανο να θεωρείται δικαστήριο υπό την έννοια του άρθρου 234. Τα κριτήρια τα οποία έχει αναπτύξει η νομολογία είναι α) η ύπαρξη νομοθετικού θεμελίου για την λειτουργία του οργάνου, β) ο μόνιμος χαρακτήρας του, γ) η υποχρεωτικότητα της δικαιοδοσίας του, δ) η κατ' αντιμωλία διεξαγωγή της διαδικασίας ενώπιον του, ε) η λήψη αποφάσεων κατόπιν εφαρμογής κανόνων δικαίου, στ) η ανεξαρτησία των μελών του.

Παρά το γεγονός ότι το ΔΕΚ επιμένει στην τήρηση των ανωτέρω κριτηρίων δεν προχωρεί σε μία εξονυχιστική έρευνα, αλλά τείνει προς μια ευέλικτη προσέγγιση για να ανταποκριθεί στο ρόλο του κατά το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ και να βοηθήσει τα δικαιοδοτικά όργανα που απευθύνουν προδικαστικά ερωτήματα, χωρίς να αποφαίνεται με αυθεντικό τρόπο για την φύση και την ένταξη τους στο εθνικό δικαιοδοτικό σύστημα. Το στοιχείο πάντως που αναδεικνύεται στην πρόσφατη νομολογία είναι η ανάγκη, η εθνική διαδικασία να καταλήγει στην έκδοση απόφασης δικαιοδοτικού χαρακτήρα, κάτι το οποίο εκλείπει σε υποθέσεις καθαρά εκούσιας δικαιοδοσίας (ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΚ της 14.6.2001, C-178/1999, *Salzmann*, και

⁹ Παπαγιαννίδης, Αντώνης/Χριστογιαννόπουλος, Αθανάσιος, *Ερμηνεία κατ' άρθρο της Συνθήκης Ε.Ο.Κ.*, Π. Σάκκουλας, Αθήνα, 1981, σ. 451-464 (ειδ.σ.454).

¹⁰ Σκουρή, Βασίλειος, ό.π., (υποσημ. 2), σ.1391-1409 (ειδ.σ.1399).

διατάξεις της 10.7.2001, C-86/2000, *HSB-Wohnbau* και της 22.1.2002, C-447/2000, *Holto*).

Η εφαρμογή του 234 ΣυνθΕΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) στην ελληνική δικονομική έννομη τάξη δεν θέτει ιδιαίτερα ζητήματα. Το δικαστήριο το οποίο ενδέχεται να υποβάλλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, μπορεί να είναι δικαστήριο οποιασδήποτε βαθμίδας και οποιουδήποτε δικαιοδοτικού κλάδου, εφόσον πληροί τις παραπάνω αναφερόμενες προϋποθέσεις. Διοικητικά, πολιτικά και ποινικά δικαστήρια όλων των ειδών και βαθμίδων είναι δικαστήρια υπό την έννοια του άρθρου και κατά συνέπεια μπορούν να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο. Η ίδια διαπίστωση ισχύει για το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο και για το Ελεγκτικό Συνέδριο, όταν επιλύει διαφορές κατά το άρθρο 98 του Συντάγματος, καθώς επίσης και τα Κλιμάκια του Ελεγκτικού Συνεδρίου, όταν επιφορτίζονται με τον έλεγχο των συμβάσεων, αφού σύμφωνα και με την απόφαση ΔΕΚ της 20.11.2003, C-314/2001, *Siemens και ARGE Telekom*, οι αποφάσεις τους είναι δεσμευτικές, αιτιολογούνται *de facto* και *de jure* και διαθέτουν τις ελάχιστες εγγυήσεις που διασφαλίζουν την από το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) απαιτούμενη ανεξαρτησία. Η ίδια διαπίστωση όμως ισχύει για παράδειγμα και για τα ειδικά δικαιοδοτικά όργανα των άρθρων 86 και 99 του Συντάγματος, εφόσον αντιμετωπίζουν θέματα κοινοτικού δικαίου. Τέλος, το ακανθώδες ζήτημα της δυνατότητας σε προδικαστική παραπομπή των δικαστηρίων που εκδικάζουν κατά την διαδικασία των Ασφαλιστικών Μέτρων, καθώς και των Διαιτητικών δικαστηρίων και των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών, θα αναλυθεί εκτενώς κατωτέρω (κεφάλαια υπό Β.2.α και β).

β. Διάκριση πραγματικής («γνήσιας») και υποθετικής διαφοράς

Ένας από τους σκοπούς μίας απόφασης επί προδικαστικής παραπομπής είναι να διευκολύνει τον εθνικό δικαστή στη λύση της ενώπιόν του διαφοράς. Εάν δεν υπάρχει πραγματική («γνήσια») διαφορά η προδικαστική απόφαση καθίσταται απλή γνωμοδότηση σε μία υποθετική διαφορά, γεγονός που αντίκειται στο σκοπό του άρθρου 267 ΣΛΕΕ¹¹. Κατά συνέπεια η τάση του Δικαστηρίου να αποφεύγει την έκδοση προδικαστικών συμβουλευτικών αποφάσεων φαίνεται εύλογη, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι τείνει στην προστασία της εύθραυστης και πρωτότυπης φύσης της

¹¹ Γκιζάρη, Άννα, *Ο έλεγχος των παραβάσεων των κρατών μελών από το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά τη συνθήκη της Ε.Ο.Κ.*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1992, σ.97-115 (ειδ.σ.106).

προδικαστικής διαδικασίας, έτσι ώστε να μην κινδυνεύει η τελευταία να μετατραπεί σε μία απλή συμβουλευτική διαδικασία, όταν όλες οι προσπάθειες του Δικαστηρίου αποσκοπούν στην ενίσχυση του κύρους των προδικαστικών αποφάσεων. Πριν εξετασθεί ωστόσο η έννοια της γνήσιας διαφοράς, θα πρέπει να διερευνηθεί αν η ύπαρξη μιας απλής διαφοράς αποτελεί προϋπόθεση της προδικαστικής διαδικασίας, κάτι το οποίο είναι δυσχερές, αφού δυσχερές είναι και ο προσδιορισμός της έννοιας της τεχνητής διαφοράς.

Παραδείγματα τεχνητών διαφορών μπορούμε βέβαια να αντλήσουμε από την ίδια τη νομολογία του Δικαστηρίου. Στην απόφαση του της 22.11.1978, 93/1978, *Mattheus*, το Δικαστήριο απέρριψε το προδικαστικό ερώτημα -το οποίο αφορούσε στο αν η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα μπορούσαν να προσχωρήσουν κατά το άρθρο 237 της ΣυνθΕΟΚ- διότι ανταποκρινόταν σε μια κατάσταση καθαρά υποθετική και υπό αίρεση, αλλά κυρίως διότι αναφερόταν σε ένα θέμα περισσότερο πολιτικό παρά νομικό. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση ΔΕΚ της 11.3.1980, 104/1979, *Foglia/Novello I*, όπου το Δικαστήριο αρνήθηκε να απαντήσει στο προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε ιταλικό δικαστήριο για το αν γαλλικός φόρος ήταν αντίθετος προς το κοινοτικό δίκαιο, υποστηρίζοντας τον κατασκευασμένο και άρα ανειλικρινή χαρακτήρα της κύριας δίκης¹². Ειδικότερα το Δικαστήριο προέβαλε το επιχείρημα ότι το τεθέν ζήτημα δεν εντασσόταν στο πλαίσιο των υποχρεώσεων που υπέχει κατά το άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ), αφού δεν επρόκειτο για μια αίτηση ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου, αλλά για παρέμβαση σε ιδιωτική ενοχική διαφορά δυνάμενη να επιλυθεί με άλλη διαδικασία, ήτοι με το σύστημα των ενδίκων μέσων που παρέχονται στους ιδιώτες προκειμένου να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους έναντι φορολογικών διατάξεων που παραβιάζουν το ενωσιακό δίκαιο¹³. Ακολούθησε η δεύτερη απόφαση ΔΕΚ της 16.12.1981, C-244/1980, *Foglia/Novello II* επί του προδικαστικού ερωτήματος για τον αν η απόφαση στην ως άνω υπόθεση *Foglia/Novello I* ήταν συμβατή με την αρχή ότι η κρίση σχετικά με τα πραγματικά περιστατικά μιας υπόθεσης και με την ανάγκη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων. Παρά το γεγονός ότι μέχρι τότε επικρατούσε η αντίληψη ότι οι ρόλοι των εθνικών

¹² Σαχπεκίδου, Ευγενία, *Το Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και η πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, Κενά στην κοινοτική έννομη προστασία και προτάσεις βελτίωσής της*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1995, σ.179-208 (ειδ.σ.187).

¹³ Σαχπεκίδου, Ευγενία, «Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τα ελληνικά δικαστήρια», σε: *Αρμενόπουλος, Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, τεύχος 6, 2000, σ.737-765 (ειδ.σ.757).

δικαστηρίων και του ΔΕΚ ήταν διακριτοί αλλά ισότιμοι, στην υπόθεση αυτή το Δικαστήριο αναγνώρισε στον εαυτό του το ρόλο του τελευταίου κριτή των ορίων της δικαιοδοσίας του (σκέψη 19 της απόφασης). Οι αποφάσεις *Foglia/Novello I και II* επικρίθηκαν στη θεωρία, διότι θεωρήθηκε ότι η άρνηση του Δικαστηρίου να απαντήσει σε προδικαστικό ερώτημα οποιουδήποτε δικαστή, ισοδυναμεί με αρνησιδικία και δεν έχει παρά αρνητικές επιπτώσεις για την ενότητα και ομοιομορφία της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Η άρνηση του Δικαστηρίου της αρμοδιότητάς του στη συγκεκριμένη υπόθεση απεδόθη από άλλους σε απροθυμία του Δικαστηρίου να ελέγξει τη νομοθεσία ενός κράτους μέλους διαφορετικού από εκείνο στο οποίο ανήκει ο παραπέμπων δικαστής¹⁴.

Συνεπεία των ανωτέρω, πλην της απόφασης επί των υποθέσεων *Foglia/Novello I και II* το Δικαστήριο δεν απέρριψε ξανά προδικαστικό ερώτημα, παρά το γεγονός ότι έγινε αρκετές φορές επίκλησή τους με το σκοπό αυτό. Κάτι τέτοιο έγινε για παράδειγμα στις αποφάσεις ΔΕΚ της 14.1.1981, 140/1979, *Chemical Pharmaceutici* και της 5.5.1981, 112/1980, *Durbeck*, κατά τις οποίες έγιναν δεκτά τα προδικαστικά ερωτήματα παρόλο που είχε γίνει επίκληση του υποθετικού χαρακτήρα της παραπομπής, αλλά και στην απόφαση ΔΕΚ της 9.2.1995, C-412/1993, *Leclerc-Siplec*, στη σκέψη 14 της οποίας το Δικαστήριο απάντησε ότι: «Το στοιχείο ότι οι διάδικοι της κύριας δίκης συμφωνούν ως προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα ουδόλως θίγει το υποστατό της διαφοράς αυτής».

Τέλος, τα κριτήρια έτσι ώστε να χαρακτηριστεί μία διαφορά ως γνήσια διαφαίνονται στην απόφαση ΔΕΚ της 13.1.2001, C-379/1998, *Preussen Elektra*. Στην υπόθεση αυτή το γερμανικό δικαστήριο παρέπεμψε μια σειρά ερωτημάτων σχετικών με το κατά πόσο συμφωνεί το αγοραστικό σχέδιο με τους κανόνες της Συνθήκης για την κρατική βοήθεια και την ελεύθερη διακίνηση των αγαθών, με αφορμή τις διαδικασίες που κινήθηκαν από μια εταιρία προμήθειας ηλεκτρισμού εναντίον ενός τοπικού προμηθευτή ενέργειας. Εν προκειμένω υποστηρίχτηκε ότι η διαμάχη ήταν πλαστή αφού και τα δύο μέρη συμφώνησαν ότι η γερμανική νομοθεσία ήταν αντίθετη στη Συνθήκη και ότι η εταιρία προμήθειας ηλεκτρισμού ήταν ο κύριος μέτοχος του τοπικού προμηθευτή ενέργειας, οπότε ασκούσε κυρίαρχη επιρροή στις αποφάσεις και στην νομική θέση του. Το Δικαστήριο δέχτηκε ότι και τα δύο μέρη είχαν έννομο συμφέρον να θεωρηθεί η γερμανική νομοθεσία ως κρατική βοήθεια, τονίζοντας

¹⁴ Wyatt, Derrick, «Foglia (No.2): The Court denies it has jurisdiction to give advisory opinions», *European Law Review*, 1982, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

ωστόσο ότι η υποχρέωση αγοράς ενέργειας και η παρεπόμενη υποχρέωση του προμηθευτή να αποζημιώσει τον αγοραστή προέκυπταν ευθέως από τη γερμανική νομοθεσία. Συνεπώς η διαφορά δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα διαδικαστικό τέχνασμα που συμφωνήθηκε από τα μέρη έτσι ώστε να προβεί το Δικαστήριο σε έκδοση δικαστικής απόφασης, λαμβανομένου μάλιστα υπ' όψιν και του γεγονότος ότι το παραπέμπον δικαστήριο είχε επιτρέψει και σε άλλα ενδιαφερόμενα μέρη να παρέμβουν στην κύρια διαδικασία, υποστηρίζοντας πως ο επίδικος γερμανικός νόμος ήταν ισχυρός.

2. Δυνατότητα προδικαστικής παραπομπής των δικαστηρίων των ασφαλιστικών μέτρων, των Διαιτητικών δικαστηρίων και των Α.Δ.Α.

α. Τα δικαστήρια των ασφαλιστικών μέτρων

Ενώ στο άρθρο 242 ΣυνθΕΚ προβλέπεται ρητώς προσωρινή δικαστική προστασία, όσον αφορά τις ευθείες προσφυγές δεν έχει προβλεφθεί (με ελάχιστες εξαιρέσεις) καμία διάταξη που να ρυθμίζει προσωρινή δικαστική προστασία των ενδιαφερομένων στα πλαίσια της προδικαστικής παραπομπής. Το κενό αυτό έχει προσπαθήσει να καλύψει η νομολογία του Δικαστηρίου με πλέον σημαντικές τις αποφάσεις: α) ΔΕΚ απόφαση της 19.6.1990, C-213/1989, *Factortame*, β) ΔΕΚ απόφαση της 21.2.1991, C-143 και 92/1989, *Zuckerfabrik* και γ) ΔΕΚ απόφαση της 9.11.1995, C-465/1993, *Atlanta*¹⁵. Και στις τρεις αυτές υποθέσεις ο εθνικός δικαστής υπέβαλε στο Δικαστήριο ουσιαστικά τα ίδια ερωτήματα: Αν και υπό ποιές προϋποθέσεις δύναται, περιμένοντας απόφαση του ΔΕΚ για την οποία έχει ήδη υποβάλει σε αυτό προδικαστικά ερωτήματα, να παράσχει στον αιτούντα προσωρινή δικαστική προστασία.

Με την απόφαση του στην υπόθεση *Factortame* το Δικαστήριο υποχρέωσε τον εθνικό δικαστή να παρέχει την αιτούμενη προσωρινή δικαστική προστασία ώστε να μη μείνει ανεφάρμοστο το ενωσιακό δίκαιο και να προστατευθούν τα κατοχυρωμένα από αυτό δικαιώματα, μέχρι το ίδιο το Δικαστήριο να απαντήσει στα

¹⁵ Καλπογιάννη, Κωνσταντία, «Η προδικαστική παραπομπή και ο Έλληνας διοικητικός δικαστής των ασφαλιστικών μέτρων, Μερικές σκέψεις και προβληματισμοί με αφορμή το ν. 2522/1997 και τον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας», σε: *Δίκη*, Ευνομία, Αθήνα, τεύχος 5, 2004, σ.538-551 (ειδ.σ.541-542).

υποβληθέντα προδικαστικά ερωτήματα. Εν συνεχεία με την απόφαση του στην υπόθεση *Zuckerfabrik* το Δικαστήριο υποχρέωσε τον εθνικό δικαστή, και όταν ακόμα δικάζει με τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων, να παραπέμψει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο σχετικά με το κύρος Κανονισμού. Παράλληλα όμως, και για να αποτραπεί το ενδεχόμενο τα δικαιώματα τα στηριζόμενα σε ενωσιακό κανόνα δικαίου να παραμείνουν απροστάτευτα για χρονικά απροσδιόριστο διάστημα μέχρι την έκδοση της απόφασης του Δικαστηρίου στο υποβληθέν προδικαστικό ερώτημα, δεν απέκλεισε την εξουσία των εθνικών δικαστηρίων να αναστείλουν την εκτέλεση της εθνικής πράξης που εκδόθηκε βάσει του αμφισβητούμενου Κανονισμού, υπό τρεις προϋποθέσεις: i) το δικαστήριο να έχει σοβαρές αμφιβολίες ως προς το κύρος της κοινοτικής πράξεως, ii) να συντρέχει περίπτωση κατεπείγοντος, ο δε αιτών να απειλείται με βαρεία και ανεπανόρθωτη ζημία, iii) το εθνικό δικαστήριο να λαμβάνει δεόντως υπόψη του το συμφέρον της Κοινότητας. Η ίδια κρίση επαναλήφθηκε και στην απόφαση επί της υποθέσεως *Atlanta* με τη διαφορά ότι στην περίπτωση αυτή αναγνωρίστηκε η εξουσία των εθνικών δικαστών να διατάσσουν όχι μόνο την αναστολή της εκτέλεσης της εθνικής διοικητικής πράξης, αλλά και κάθε κατάλληλο προσωρινό μέτρο για το σκοπό αυτό.

Η επίτευξη του στόχου της ομοιόμορφης σε όλα τα κράτη μέλη ερμηνείας και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου είναι ιδιαίτερα κρίσιμη και αναφορικά με την προδικαστική παραπομπή στη δίκη των ασφαλιστικών μέτρων κατά το στάδιο κατάρτισης δημοσίων συμβάσεων. Από τη μία οι σχετικοί κανόνες του παράγωγου ενωσιακού δικαίου εξελίσσονται διαρκώς, εισάγοντας νέες έννοιες και σύνθετες διαδικασίες, η εφαρμογή των οποίων γεννά αλληπάλλληλα ερμηνευτικά ζητήματα, όπως συνέβη για παράδειγμα με τον προσδιορισμό της έννοιας της αναθέτουσας αρχής (ΔΕΚ απόφαση της 16.10.2003, C-283/2000, *Επιτροπή κατά Ισπανίας*) και τη διαδικασία ελέγχου των υπερβολικά χαμηλών προσφορών (ΔΕΚ αποφάσεις της 27.11.2001, C-285-286/1999, *Lombardini* και *Madovani* και της 27.11.2007, C-147,148/2006, *SECAP*). Η νεότερες δε κοινοτικές οδηγίες 2004/17/EK και 2004/18/EK έθεσαν νέους ερμηνευτικούς προβληματισμούς (ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΚ της 10.4.2008, C-393/2006, *Ing. Aigner* και της 23.12.2009, C-305/2008, *CoNISMa*).

Ο θεσμός της αίτησης ασφαλιστικών μέτρων ως μέσου προσωρινής δικαστικής προστασίας προ της συνάψεως των δημοσίων συμβάσεων αποτελεί αποτέλεσμα του σημαντικού περιορισμού της εθνικής δικονομικής αυτονομίας που

επέφεραν οι δικονομικές κοινοτικές οδηγίες 89/665/ΕΟΚ και 92/13/ΕΟΚ¹⁶. Μετά την καταδίκη της Ελλάδας για παράβαση του κοινοτικού δικαίου με την απόφαση του ΔΕΚ της 19.9.1996, C-236/95, *Επιτροπή κατά Ελλάδος*, η οποία έκρινε πως η δημιουργική νομολογία των δικαστηρίων μας¹⁷ δεν κατάφερε να καλύψει την ασυμβατότητα των εθνικών δικονομικών κανόνων με την οδηγία 89/665/ΕΟΚ, ακολούθησε η ψήφιση του Νόμου 2522/1997. Ένα από τα πρώτα προδικαστικά ερωτήματα που υπέβαλε ελληνικό δικαστήριο -εν προκειμένω η Επιτροπή Αναστολών του Συμβουλίου της Επικρατείας, με τις αποφάσεις ΕΑ ΣτΕ 643-645/29004- σε δίκες ασφαλιστικών μέτρων του Νόμου 2522/1997 ήταν η απόφαση ΔΕΚ της 21.6.2005, C-363-365/2004, *Μηχανική*. Η υπόθεση αυτή αναδεικνύει με παραδειγματικό τρόπο τα θεσμικά όρια της συνεργασίας μεταξύ του Δικαστηρίου και του εθνικού δικαστηρίου και ειδικότερα του έλληνα δικαστή στο πλαίσιο της εφαρμογής του παράγωγου κοινοτικού δικαίου που συντονίζει το στάδιο κατάρτισης δημοσίων συμβάσεων.

Τον Ν. 2522/1997 αντικατέστησε ο Ν. 3886/2010 ο οποίος μετέφερε τις Οδηγίες 2004/17/ΕΚ και 2004/18/ΕΚ στην εσωτερική έννομη τάξη. Τόσο στον Ν. 2522/1997 όσο και στον Ν. 3886/2010 μία από τις διαζευκτικά προβλεπόμενες προϋποθέσεις για την παροχή προσωρινής δικαστικής προστασίας αποτελεί και η σοβαρή πιθανολόγηση της παρανομίας του ενωσιακού δικαίου. Αν και η απαίτηση αυτή ανταποκρίνεται στην ανάγκη για ταχεία επέμβαση του δικαστή των ασφαλιστικών μέτρων, εισάγοντας διαβαθμισμένη έννοια νομιμότητας, εντούτοις έρχεται σε αντίθεση με τις διατάξεις των οδηγιών που κάνουν λόγο για εικαζόμενη παράβαση και δημιουργούν έτσι την εντύπωση ότι αρκούνται και σε απλή ακόμη πιθανολόγηση¹⁸. Στην πραγματικότητα η τήρηση της ανελαστικής τήρησης του νόμου αυτού θα κινδύνευε να συρρικνώσει τις εξουσίες του διοικητικού δικαστή να παραπέμψει, αφού ο όρος αυτός σπάνια θα συνέτρεχε στην πράξη, με συνέπεια να μην υπάρχει η δυνατότητα του δικαστηρίου να ενεργοποιήσει την προδικαστική παραπομπή, προς βλάβη της συνοχής και ενότητας του ενωσιακού νομοθετικού συστήματος και προς υποβάθμιση του πρακτικού χρησίμου αποτελέσματος (effet

¹⁶ Γιαννακόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η προδικαστική παραπομπή στη δίκη των ασφαλιστικών μέτρων κατά το στάδιο κατάρτισης των δημοσίων συμβάσεων», σε: Π. Νάσκου – Περράκη / Κ. Π. Ηλιόπουλος (επιμ.), *Κοινοτικό Δίκαιο, 25 χρόνια εφαρμογής στην Ελλάδα*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2006, σ.57-82 (ειδ.σ.57-60).

¹⁷ Αναγνωστοπούλου – Γιαννακού, Δέσποινα, «Ο εθνικός δικαστής ως παράγων της κοινοτικής δίκης», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 10, 2003, σ.1800-1817 (ειδ.σ.1812).

¹⁸ Καλπογιάννη, Κωνσταντία, ό.π. (υποσημ. 15), σ.538-551 (ειδ.σ.546).

utile) του άρθρου 234 ΣυνθΕΚ και ήδη άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Εξ αυτού του λόγου κρίνεται επιβεβλημένη η ερμηνεία του κριτηρίου αυτού υπό το φως του κειμένου και του σκοπού των διατάξεων των Οδηγιών 2004/17/ΕΚ και 2004/18/ΕΚ, με την επιλεγείσα ελαστική διατύπωση σε συνδυασμό με τις γενικότερες τάσεις της νομολογίας του Δικαστηρίου. Με αυτό τον τρόπο και η απλή ακόμα αμφιβολία του δικαστή ως προς το νόημα του ενωσιακού κανόνα δικαίου που δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο πλούσιας ερμηνευτικής επεξεργασίας από το Δικαστήριο, δε θα πρέπει να αποτελέσει εμπόδιο στην απόφασή του να κινηθεί το μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής και στο πρώιμο στάδιο της διαδικασίας των ασφαλιστικών μέτρων, με περαιτέρω ευνοϊκό επακόλουθο την γρηγορότερη αποσαφήνισή του.

Συμπερασματικά, η μελέτη της ρύθμισης και της διαχείρισης της προδικαστικής παραπομπής στη δίκη των ασφαλιστικών μέτρων κατά το στάδιο κατάρτισης των δημοσίων συμβάσεων προσφέρει ένα από τα παραδείγματα στα οποία η νομολογία του Δικαστηρίου και γενικότερα η ενωσιακή έννομη τάξη, αδυνατώντας να ανταποκριθούν στις δικονομικές προϋποθέσεις υλοποίησης σημαντικών ενωσιακών θεσμών, μεταφέρουν το βάρος της υλοποίησης αυτής στον εθνικό δικαστή¹⁹. Αυτή η τακτική, εκτός από τη δικονομική αυτονομία των κρατών μελών, συχνά ενισχύει και τον εθνικό «νομολογιακό πατριωτισμό» και υπονομεύει το ωφέλιμο αποτέλεσμα των ίδιων των ενωσιακών θεσμών²⁰. Εξ αυτού του λόγου κρίνεται σκόπιμο το Δικαστήριο να καταβάλει κάθε προσπάθεια, πρωτίστως μέσω της έγκαιρης απάντησης στα προδικαστικά ερωτήματα που θέτει ο εθνικός δικαστής, ώστε να συνδράμει τον εθνικό δικαστή στην προσπάθειά του να διασφαλίσει το ωφέλιμο αποτέλεσμα θεσμών ενωσιακής προέλευσης όπως είναι η αίτηση ασφαλιστικών μέτρων στο στάδιο κατάρτισης δημοσίων συμβάσεων.

β. Τα Διαιτητικά δικαστήρια και οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές

Περισσότερο έντονη όμως είναι η προβληματική της υπαγωγής ή όχι των διαιτητικών δικαστηρίων στην έννοια του άρθρου 234 ΣυνθΕΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ). Το Δικαστήριο με την νομολογία του έχει αναγνωρίσει την ιδιότητα του

¹⁹ Λαζαράτος, Πάνος, Η προσωρινή δικαστική προστασία κατά τον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002, σ.188-191.

²⁰ Γιαννακόπουλος, Κωνσταντίνος, ό.π. (υποσημ. 16), σ.57-82 (ειδ.σ.81).

δικαιοδοτικού οργάνου μόνο σε θεσμικά διαιτητικά όργανα. Έτσι, στην απόφαση ΔΕΚ της 30.6.1966, 61/1965, *Vaassen-Göbbels* κρίθηκε παραδεκτή η υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων από το μόνιμο διαιτητικό όργανο του Ολλανδικού ασφαλιστικού ταμείου μεταλλωρύχων, ενώ στην απόφαση της 17.10.1989, 109/1988, *Danfoss* το Δικαστήριο δέχτηκε ότι ανταποκρίνεται στην έννοια του παραπέμποντος οργάνου ως δικαστηρίου του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) ειδικό διαιτητικό δικαστήριο επίλυσης εργατικών διαφορών σε τελευταίο βαθμό²¹. Δυσχερέστερα επιλύθηκε ωστόσο η περίπτωση των *ad hoc* διαιτητικών δικαστηρίων. Είναι σαφές ότι όταν έχει συμφωνηθεί η διαιτητική επίλυση μίας διαφοράς, δεν αποκλείεται το εφαρμοστέο ουσιαστικό δίκαιο να περιλαμβάνει και διατάξεις του ενωσιακού δικαίου. Τέθηκε λοιπόν το ζήτημα αν θα μπορούσε και ένα *ad hoc* διαιτητικό δικαστήριο να κάνει χρήση της διαδικασίας του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ). Ως επιχειρήματα κατά της δυνατότητας υποβολής προδικαστικού ερωτήματος ήταν: i) ο φόβος επιβαρύνσεως του Δικαστηρίου με προδικαστικά ερωτήματα διαιτητών, ii) ο κίνδυνος εξαρτήσεως της δεσμευτικής ενέργειας των αποφάσεων του Δικαστηρίου από την ιδιωτική αυτονομία των μερών και η μετατροπή των αποφάσεων του Δικαστηρίου σε ιδιωτικές γνωμοδοτήσεις και iii) ο τρόπος εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου, ο οποίος στη διαιτησία δεν έχει, λόγω του ιδιωτικού της χαρακτήρα, επιρροή στην εξέλιξη του ενωσιακού δικαίου²². Επίσης, με βάση το δίκαιο της διαιτησίας προβλήθηκε ότι: i) η προδικαστική παραπομπή προσκρούει στην ταχύτητα και μυστικότητα της διαιτητικής διαδικασίας, ii) τα διαιτητικά δικαστήρια αποφασίζουν κατά κανόνα *ex aequo et bono* και έτσι ξεφεύγουν του ελέγχου του Δικαστηρίου και iii) οι διαιτητικές αποφάσεις επανεξετάζονται κατά κανόνα από τα τακτικά δικαστήρια. Ως επιχείρημα υπέρ της δυνατότητας υποβολής προδικαστικού ερωτήματος προβλήθηκε ότι εκείνο που προέχει στη διάταξη του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ είναι η ορθή ερμηνεία και εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου. Σύμφωνα με τη θέση αυτή είναι επιτρεπτή η διεύρυνση του κύκλου των οργάνων στα οποία αναφέρεται το άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ), ώστε να συμπεριληφθούν και τα *ad hoc* διαιτητικά δικαστήρια. Ωστόσο η άποψη αυτή δεν επικράτησε στη νομολογία του Δικαστηρίου.

²¹ Σκουρής, Βασίλειος, «Επίκαιρα ζητήματα της προδικαστικής παραπομπής κατά την νομολογία του δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, ειδικό τεύχος, 2001, σ.441-450 (ειδ.σ.446-447).

²² Καϊσης, Αθανάσιος, ό.π. (υποσημ. 6), σ.3-32 (ειδ.σ.14-15).

Ειδικότερα στην απόφαση ΔΕΚ της 23.3.1982, 102/1981, *Nordsee* το Δικαστήριο έκρινε ότι ένα διαιτητικό δικαστήριο που στηριζόταν σε συμβατική ρήτρα, αν και παρουσίαζε ορισμένες ομοιότητες με τα τακτικά δικαστήρια, δεν είχε καμία επαρκώς σχέση με το σύστημα έννομης προστασίας κάποιου κράτους μέλους ώστε να κάνει χρήση της διαδικασίας του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) για δύο λόγους: πρώτον διότι δεν υπήρχε καμία πραγματική ή νομική υποχρέωση υπαγωγής σε διαιτησία και δεύτερον διότι δεν υπήρχε παρέμβαση της δημόσιας εξουσίας συγκεκριμένου κράτους μέλους στην διαιτητική διαδικασία.

Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι τα ουσιώδη γνωρίσματα που κατά το Δικαστήριο πρέπει να διαθέτει ένα διαιτητικό δικαστήριο ώστε να μην αποκλείεται από τη δυνατότητα υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, είναι -εκτός από τη ρύθμιση της διαδικασίας του από κανόνες δικαίου, τη λήψη απόφασης κατά το νόμο και το δίκαιο, το δεδουλευμένο και την εκτελεστότητα της απόφασης- και η επαρκώς στενή σχέση ανάμεσα στο γενικό σύστημα παροχής έννομης προστασίας ενός κράτους μέλους και στο συγκεκριμένο διαιτητικό δικαστήριο. Αυτή η σχέση εκδηλώνεται, κατά το Δικαστήριο, με τη νομική ή πραγματική υποχρέωση των συμβαλλόμενων να υποβάλλουν τις διαφορές τους σε διαιτητικό δικαστήριο, με την δυνατότητα αυτεπάγγελτης επέμβασης του κράτους μέλους στην εξέλιξη της διαδικασίας ενώπιον του διαιτητικού δικαστηρίου και με την επιφόρτιση του συγκεκριμένου δικαιοδοτικού οργάνου με την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του κράτους μέλους που πηγάζουν από τα άρθρα 5 και 169-171 ΣυνθΕΟΚ.

Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι η θέση του Δικαστηρίου τείνει προς την άποψη ότι μόνο το γεγονός ότι το διαιτητικό όργανο έχει συστηθεί κατά το νόμο και εκδίδει δεσμευτικές αποφάσεις για τα διάδικα μέρη δεν αρκεί, αλλά θα πρέπει να υπάρχει μια στενότερη σύνδεση ανάμεσα στην διαιτητική διαδικασία και το τακτικό δικαστικό σύστημα του κράτους μέλους. Ωστόσο προδικαστικό ερώτημα μπορεί να υποβληθεί σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, αν δηλαδή η διαιτητική απόφαση προσβληθεί ενώπιον πολιτειακού δικαστηρίου και το τελευταίο αποφασίζει να ακολουθήσει τη διαδικασία του άρθρου 267 ΣΛΕΕ.

Συγκεκριμένα στην απόφαση ΔΕΚ της 19.10.1995, C-393/1992, *Almelo* εκδοθείσα κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος του Ολλανδικού δικαστηρίου προς το Δικαστήριο, ως προς το αν ένα δικαστήριο κράτους μέλους το οποίο επιλαμβάνεται κατά διαιτητικής αποφάσεως και κρίνει κατ' εύλογη κρίση μπορεί να θεωρηθεί δικαστήριο υπό την έννοια του άρθρου 177 της ΣυνθΕΟΚ. Το Δικαστήριο,

αναφερόμενο στην υπόθεση *Nordsee*, έκρινε ότι δικαστήριο το οποίο σε περίπτωση προβλεπόμενη από το νόμο κρίνει επί εφέσεως κατά διαιτητικής απόφασης, πρέπει να θεωρηθεί ως δικαστήριο κατά την έννοια του άρθρου 177 (πλέον 267 ΣΛΕΕ) ακόμη και όταν -δυνάμει της συμφωνίας περί διαιτησίας μεταξύ των μερών- κρίνει κατ' εύλογη κρίση.

Διαφορετικά ωστόσο έκρινε το Δικαστήριο στην περίπτωση της «υποχρεωτικής» διαιτησίας, για την οποία έχει γίνει δεκτό ότι τα διαιτητικά όργανα μπορούν να υποβάλλουν ως δικαστήρια προδικαστικά ερωτήματα²³. Ως προς το χαρακτήρα του ειδικού διαιτητικού δικαστηρίου ως δικαιοδοτικού οργάνου το Δικαστήριο δέχτηκε -στην απόφαση *Danfoss*- ότι ειδικό διαιτητικό δικαστήριο του οποίου η παρέμβαση για την επίλυση σε τελευταίο βαθμό διαφορών μεταξύ μερών συλλογικών συμβάσεων που έχουν συναφθεί μεταξύ των οργανώσεων των εργαζομένων αφενός, και των οργανώσεων των εργοδοτών αφετέρου, πρέπει να θεωρηθεί δικαστήριο κράτους μέλους κατά την έννοια του άρθρου 177 της Συνθήκης, με το σκεπτικό ότι στο δικαστήριο αυτό μπορεί να προσφύγει μονομερώς καθένα από τα συμβαλλόμενα μέρη χωρίς η αρμοδιότητά του να εξαρτάται από τη συμφωνία των μερών και ότι η συγκρότησή του δεν επαφίεται στην ελεύθερη βούληση των μερών αλλά ρυθμίζεται από το νόμο.

Το τελευταίο αυτό κριτήριο της ανεξαρτησίας δεν περιλαμβανόταν αρχικά στη λίστα των όρων για το χαρακτηρισμό ενός οργάνου ως δικαστικού, αν και αποτελεί θεμελιώδη όρο διάκρισης μεταξύ δικαστικής και διοικητικής εξουσίας, αφού γύρω από αυτό περιστρέφεται ως επί το πλείστον η έρευνα για την διαπίστωση του παραδεκτού των προδικαστικών ερωτημάτων. Το Δικαστήριο εισήγαγε το κριτήριο της αμεροληψίας του δικαστή και της ανεξαρτησίας της γνώμης του έναντι όχι μόνο της διαφοράς αλλά και των διαδίκων για πρώτη φορά στην απόφαση *Pretore di Salò*, την οποία επικαλέστηκε και σε μεταγενέστερες αποφάσεις του, όπως στην απόφαση *Pardini*, για την οποία έγινε αναφορά σε προγενέστερο κεφάλαιο (υπό Β.1.α) και στην απόφαση της 12.12.1996, C-74 και 129/1995, *Procura della Repubblica* και *Pretura Circondariale di Torino*, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι η Procura della Repubblica, η οποία είχε ως αποστολή όχι να επιλύσει μια διαφορά με πλήρη ανεξαρτησία γνώμης αλλά να την εισάγει στο αρμόδιο δικαστήριο, συμμετέχοντας στην ποινική δίκη ως κατηγορούσα αρχή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως

²³ Σκουρής, Βασίλειος, ό.π. (υποσημ. 2), σ.1391-1409 (ειδ.σ.1400).

δικαστήριο υπό την έννοια του άρθρου 177 της Συνθήκης (σκέψεις 19 και 20 της αποφάσεως).

Το κριτήριο της ανεξαρτησίας ερμηνεύτηκε αρχικά σαν όρος που επιβάλλει την απουσία κάθε οργανικού δεσμού με τη διοίκηση έτσι ώστε η συμμετέχουσα στην προδικαστική διαδικασία αρχή να έχει την ιδιότητα του τρίτου σε σχέση με όλα τα εμπλεκόμενα στην υπόθεση μέρη²⁴. Από την άποψη αυτή υιοθετήθηκε μια ερμηνεία που συνέδεε το κριτήριο της ανεξαρτησίας με την έννοια της ουδετερότητας.

Εν συνεχεία το στοιχείο της ανεξαρτησίας ερμηνεύτηκε σαν όρος που προσανατολίζεται προς το λειτουργικό κριτήριο²⁵. Μία απόφαση η οποία συνετέλεσε στη διεύρυνση της έννοιας του δικαστηρίου του άρθρου 264 ΣυνθΕΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) ήταν η απόφαση ΔΕΚ της 17.9.1997, C-54/1996, *Dorsch Consult*, δυνάμει της οποίας έγιναν δεκτά προδικαστικά ερωτήματα όχι από δικαστήρια κλασικού τύπου, αλλά από μια ομοσπονδιακή επιτροπή εποπτείας δημοσίων συμβάσεων της οποίας η σύνθεση προοριζόταν από ένα υποκείμενο σε υπουργικό όργανο έλεγχο, λόγω του ότι υπήρχε σαφής νομική πρόβλεψη για την ανεξαρτησία των μελών της. Άλλη σημαντική απόφαση είναι η απόφαση ΔΕΚ της 21.3.2000, C-110-147/1998, *Gabalfrija και άλλοι* κατά την οποία έγιναν δεκτά προδικαστικά ερωτήματα από ένα περιφερειακό όργανο το οποίο ήταν αρμόδιο για την εξέταση ενδικοφανών και όχι ένδικων προσφυγών φορολογικής φύσης, παρά το γεγονός ότι αυτό υπαγόταν οργανικά στην ίδια διοικητική αρχή που εξέδιδε τις προσβαλλόμενες αποφάσεις, με το σκεπτικό ότι -όπως και στην υπόθεση *Dorsch Consult*- υπήρχαν νομοθετικές διατάξεις που διασφάλιζαν τη λειτουργική ανεξαρτησία του οργάνου.

Εντούτοις η εφαρμογή του κριτηρίου της λειτουργικής ανεξαρτησίας επικρίθηκε ως υπερβολικά ελαστική, διότι αναγνωρίζει δικαίωμα πρόσβασης στον προδικαστικό μηχανισμό ακόμα και σε όργανα που δεν παρέχουν πραγματικές εγγυήσεις ανεξάρτητης λειτουργίας από την κεντρική διοίκηση. Έτσι εφαρμόστηκαν εν συνεχεία αυστηρότεροι κανόνες διαπίστωσης του κριτηρίου της λειτουργικής ανεξαρτησίας. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση ΔΕΚ της 30.5.2002, C-516/1999, *Walter Schmid* στην οποία επειδή δεν μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο κάποιας διοικητικής παρέμβασης στη λειτουργία του οργάνου, κρίθηκε ότι δεν πληροί τις προϋποθέσεις υπαγωγής του στο μηχανισμό της προδικαστικής

²⁴ Tridimas, Takis, «Knocking on Heaven's Door: Fragmentation, Efficiency and Defiance in the Preliminary Reference Procedure», *Common Market Law Review*, 2003, σ.9-50 (ειδ.σ.27).

²⁵ Anagnostaras, Georgios, ό.π. (υποσημ. 7).

παραπομπής. Με παραπλήσιο σκεπτικό και στην απόφαση ΔΕΚ της 14.6.2007, C-246/2005, *Armin Haupl* το Δικαστήριο δεν περιορίστηκε στα όσα ο νόμος προέβλεπε για τη λειτουργική ανεξαρτησία των μελών του συγκεκριμένου οργάνου, αλλά επεκτάθηκε και στη διερεύνηση των κανόνων που αφορούσαν τη θητεία τους. Αφού διαπίστωσε ότι το χρονικό όριο παραμονής τους στην υπηρεσία προσδιοριζόταν ρητά και ότι η ανάκληση του διορισμού τους επιτρεπόταν μόνο σε εξαιρετικές - αναφερόμενες στον νόμο- περιπτώσεις, έκρινε αποδεκτά τα υποβληθέντα προδικαστικά ερωτήματα. Από τις προαναφερόμενες αποφάσεις του Δικαστηρίου συνάγεται ότι δικαίωμα για υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων διαθέτουν μόνο εκείνα τα όργανα για τα οποία προβλέπονται σαφείς νομοθετικές εγγυήσεις λειτουργικής ανεξαρτησίας και ουδετερότητας.

Η παραπάνω νομολογία εφαρμόζεται και στις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές, όργανα επιφορτισμένα με ευρείες ρυθμιστικές και κυρωτικές αρμοδιότητες σε τομείς που κρίνεται απαραίτητο να ελέγχονται από εξειδικευμένες κρατικές υπηρεσίες και στις οποίες προΐστανται πρόσωπα με αναγνωρισμένο κύρος και πολύχρονη εμπειρία στους αντίστοιχους τομείς δράσης. Μάλιστα η ύπαρξη πολλών από αυτές επιβάλλεται από διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα τις ανεξάρτητες διοικητικές αρχές για την προστασία του ανταγωνισμού. Σημαντική στο σημείο αυτό είναι η απόφαση ΔΕΚ της 16.7.1992, C-67/1991, *Asociación Española de Banka Privada* που αφορούσε την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων από την ισπανική Επιτροπή Ανταγωνισμού. Η υπόθεση αυτή κρίθηκε σε μια περίοδο που η νομολογία ήταν ιδιαίτερα ελαστική αναφορικά με τα κριτήρια παραδεκτού της προδικαστικής παραπομπής και εξ αυτού του λόγου το Δικαστήριο προχώρησε στην ουσία των υποβληθέντων ερωτημάτων χωρίς να εξετάσει τον δικαστικό χαρακτήρα του οργάνου. Αρκετά χρόνια αργότερα, με την απόφαση του της 18.10.2007, C-195/2006, *KommAustria* το Δικαστήριο έκρινε ότι πληρούνται τα κριτήρια του παραδεκτού, διότι το συγκεκριμένο όργανο αποτελείτο κατά πλειοψηφία από δικαστές ενώ και για τα υπόλοιπα μέλη του υπήρχε ρητή, συνταγματική διάταξη, που τα θωράκιζε με ανάλογου βαθμού προστασία από τις όποιες εξωτερικές παρεμβάσεις στην εκτέλεση των καθηκόντων τους.

Η χαρακτηριστικότερη όμως απόφαση σχετικά με το θέμα της υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από ανεξάρτητες διοικητικές αρχές είναι η απόφαση της 31.5.2005, C-53/2003, *Συνεταιρισμός Φαρμακοποιών Αιτωλίας και Ακαρνανίας (ΣΥΦΑΙΤ)*. Στην υπόθεση αυτή τα προδικαστικά ερωτήματα προήλθαν από την

ελληνική Επιτροπή Ανταγωνισμού και αφορούσαν το αν και με ποιες προϋποθέσεις δικαιούται μια εταιρεία με δεσπόζουσα θέση στη παραγωγή φαρμάκων να επιβάλλει περιορισμούς στην προμήθεια μιας εγχώριας αγοράς, προκειμένου να προστατεύσει τα επιχειρηματικά της συμφέροντα από τον κίνδυνο των παράλληλων εισαγωγών. Η απόφαση εστίασε στα λειτουργικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης αρχής και στις νομοθετικές εγγυήσεις που προβλέπονται για τα μέλη της. Έτσι, ερχόμενο σε αντίθεση με την πρόταση του Γενικού Εισαγγελέα, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν πληρούνται τα κριτήρια πρόσβασης στον προδικαστικό μηχανισμό. Η υπόθεση *ΣΥΦΑΙΤ* επαναφέρει το ζήτημα της διάκρισης των ανεξάρτητων διοικητικών αρχών της χώρας μας σε συνταγματικά κατοχυρωμένες και νομοθετικά θεσμοθετημένες, καθώς επίσης και της έλλειψης επαρκών θεσμικών εγγυήσεων, το οποίο φαίνεται να αφορά αποκλειστικά τις νομοθετικά θεσμοθετημένες ανεξάρτητες διοικητικές αρχές της Ελλάδος. Με την ως άνω απόφαση γίνεται δεκτό ότι η εσωτερική πτυχή της ανεξαρτησίας απαγορεύει τη διατύπωση προδικαστικών ερωτημάτων σε όλες εκείνες τις αρχές δικαιοδοτικού χαρακτήρα για τις οποίες δεν υφίσταται σαφής οργανικός διαχωρισμός από τη γραμματεία τους. Κατ' αυτό τον τρόπο όμως είναι δυνατόν να αντιμετωπίσουν πρόβλημα και οι συνταγματικά κατοχυρωμένες ελληνικές ανεξάρτητες αρχές και να αποκλειστούν από την πρόσβαση στον προδικαστικό μηχανισμό, δεδομένου ότι όλες συνεπικουρούνται στο έργο τους από μια γραμματεία με την οποία συνδέονται λειτουργικά, παρόλο που κάτι τέτοιο δε φαίνεται συμβατό με τις τελευταίες νομολογιακές εξελίξεις.

II. Οι προϋποθέσεις της προδικαστικής παραπομπής

A. Δικαίωμα και υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων σε προδικαστική παραπομπή

1. Διακριτική ευχέρεια και υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων

α. Διακριτική ευχέρεια υποβολής προδικαστικού ερωτήματος

Σύμφωνα με το άρθρο 267 § 2 ΣΛΕΕ διακριτική ευχέρεια προς υποβολή προδικαστικού ερωτήματος τίθεται όταν το εθνικό δικαστήριο πρόκειται να εκδώσει απόφαση η οποία υπόκειται στην άσκηση εσωτερικών τακτικών ένδικων μέσων. Στην περίπτωση αυτή τα εσωτερικά δικαιοδοτικά όργανα διατηρούν την ερμηνευτική τους αρμοδιότητα, ενώ εναπόκειται στη διακριτική τους ευχέρεια να αποφασίσουν αν είναι σκόπιμο, εν όψει της ανάγκης για ομοιόμορφη εφαρμογή και ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου από όλα τα κράτη μέλη, να προσφύγουν με παραπεμπτικό προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο.

Το δικαίωμα των εθνικών δικαστηρίων να υποβάλλουν προδικαστικό ερώτημα ερείδεται συνεπώς ευθέως από τις διατάξεις των Συνθηκών και δεν εξαρτάται από αντίθετες απαγορευτικές διατάξεις των εθνικών δικονομιών. Έτσι, στις αποφάσεις ΔΕΚ της 16.1.1974 και της 12.2.1974, 166 και 146/1973, *Rheinmühlen* κρίθηκε ότι τα κατώτερα εθνικά δικαστήρια έχουν δικαίωμα να απευθυνθούν στο Δικαστήριο προς ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, έστω και αν υπάρχει αντίθετη γνώμη ιεραρχικά ανώτερου τους εθνικού δικαστηρίου επί του ίδιου νομικού θέματος. Άλλωστε και με την απόφαση ΔΕΚ της 28.6.1978, 70/1977, *Simmenthal* κρίθηκε ότι καμία διάταξη της εθνικής έννομης τάξης και καμία νομοθετική, διοικητική ή δικαστική πρακτική δεν συμβιβάζεται με το ενωσιακό δίκαιο, αν ο εθνικός δικαστής εμποδίζεται στο να διασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου, κατά την εφαρμογή του.

Η έννοια του όρου «διακριτική ευχέρεια» του δικαστή στο άρθρο 267 § 2 ΣΛΕΕ δεν θα πρέπει να συγχέεται με την έννοια του ίδιου όρου στο διοικητικό δίκαιο, αφού η διακριτική ευχέρεια του διοικητικού οργάνου είναι δεκτική σε δικαστικό έλεγχο²⁶. Αντίθετα η διακριτική ευχέρεια του εθνικού δικαστή να παραπέμψει προδικαστικό ερώτημα είναι κατ' αρχήν ανέλεγκτη. Ωστόσο, αν και είναι δυνατό να ελεγχθεί η τήρηση των ακραίων ορίων της διακριτικής ευχέρειας του δικαστή ως προς τη μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, λόγος εφέσεως στηριζόμενος μόνο στην κακή χρήση αυτής της διακριτικής ευχέρειας θα πρέπει να απορριφθεί ως απαράδεκτος. Εφόσον άλλωστε διανοίγει παραδεκτά δεύτερος βαθμός δικαιοδοσίας, το ίδιο ζήτημα μπορεί να παραπεμφθεί από το ανώτερο εθνικό

²⁶ Σαχτεκίδου, Ευγενία, «Προς μια προσέγγιση των προϋποθέσεων παραπομπής των παρ. 2 και 3 του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ, Με αφορμή την απόφαση C.I.L.F.I.T. του ΔΕυρΚ», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 1983, σ.335-363 (ειδ.σ.341).

δικαστήριο στο ευρωπαϊκό Δικαστήριο, άρα χωρίς έννομο συμφέρον θα προβαλλόταν από τους διαδίκους η παράλειψη προδικαστικής παραπομπής.

Όπως προαναφέρθηκε, διακριτική ευχέρεια προς υποβολή προδικαστικού ερωτήματος τίθεται όταν το εθνικό δικαστήριο πρόκειται να εκδώσει απόφαση η οποία υπόκειται στην άσκηση εσωτερικών τακτικών ένδικων μέσων. Με την απόφασή του της 22.10.1987, 314/1985, *Foto-Frost* το Δικαστήριο έκρινε ότι και το ίδιο το εθνικό δικαστήριο μπορεί να ελέγξει ζήτημα κύρους κανόνα δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου και να εφαρμόσει τον κανόνα αυτό εάν καταλήξει σε θετικό συμπέρασμα. Σε περίπτωση ωστόσο που υπάρχουν υπόνοιες του εθνικού δικαστή ως προς το ανίσχυρο κανόνα δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου, η διακριτική του ευχέρεια προς παραπομπή ελαττώνεται, προσεγγίζοντας τα όρια της υποχρέωσης για παραπομπή. Κατά συνέπεια θα ήταν εντελώς εσφαλμένη τυχόν πρωτοβουλία του εθνικού δικαστή να αφήσει ανεφάρμοστη την εν λόγω πράξη δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου και να προχωρήσει σε απόφαση που θα παραβλέπει την ενωσιακή ρύθμιση. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση κατά την οποία δικαστής κράτους μέλους δικάζει αίτηση προσωρινής δικαστικής προστασίας και διατάσσει, για παράδειγμα, την αναστολή εκτέλεσης εθνικής διοικητικής πράξης η οποία στηρίζεται σε ενωσιακό κανόνα δικαίου ο οποίος αμφισβητείται (υπόθεση ΔΕΚ της 9.11.1995, C-465/1993, *Atlanta*). Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, θα πρέπει το εθνικό δικαστήριο να έχει βάσιμες υποψίες για την ακυρότητα ενωσιακού κανόνα δικαίου και να έχει ήδη υποβάλει σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο.

Ένας άλλος περιορισμός της διακριτική ευχέρειας των κατώτερων εθνικών δικαστηρίων -ο οποίος την μετατρέπει αυτόματα σε υποχρέωση παραπομπής- τίθεται όταν πρόκειται για δικαστήρια οι αποφάσεις των οποίων υπόκεινται κατά κανόνα σε ένδικα μέσα, ωστόσο στην συγκεκριμένη περίπτωση έχει περιοριστεί το δικαίωμα έφεσης ή αναίρεσης (με σκοπό, για παράδειγμα, την επιτάχυνση απονομής της δικαιοσύνης και την απαλλαγή των ανώτατων δικαιοδοτικών οργάνων από υπερβολικό φόρτο εργασιών). Εν προκειμένω τέθηκε το ερώτημα αν θα πρέπει να γίνει μια διασταλτική εφαρμογή της §3 του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) προκειμένου να διασφαλιστεί η πλήρης και αποτελεσματική εφαρμογή της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής. Το Δικαστήριο φαίνεται να προτίμησε την «συγκεκριμένη» θεωρία -σύμφωνα με την οποία, η υποχρέωση παραπομπής εξαρτάται από τη δυνατότητα ή αδυναμία ασκήσεως ενδίκων μέσων στη

συγκεκριμένη περίπτωση- έναντι της «αφηρημένης» θεωρίας -σύμφωνα με την οποία, δεν συντρέχει λόγος εφαρμογής της §3, όταν οι αποφάσεις του συγκεκριμένου δικαστηρίου υπόκεινται κατά κανόνα σε ένδικα μέσα. Ωστόσο, όπως εμφανίζεται πρόδηλα και στην απόφασή του της 4.6.2002, C-99/2000, *Lyckeskog* το Δικαστήριο εξέφρασε διακριτικά και διστακτικά την άποψη αυτή, προκειμένου να μη θιγεί η εσωτερική αυτονομία των κρατών μελών.

β. Υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος

Σύμφωνα με το άρθρο 267 § 3 ΣΛΕΕ, η προδικαστική παραπομπή είναι υποχρεωτική για τα εθνικά δικαστήρια όταν οι αποφάσεις τους δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου. Νομολογιακά υποχρέωση παραπομπής έχει θεμελιωθεί και όταν ο εθνικός δικαστής αντιμετωπίζει ζήτημα κύρους πράξης του ενωσιακού δικαίου (ζήτημα το οποίο αναλύθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο). Στην περίπτωση της υποχρεωτικής προδικαστικής παραπομπής είναι προφανής ο ενωσιακός χαρακτήρας του ρόλου των εθνικών δικαστηρίων στην ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου. Ήδη από τη Συνθήκη που εγκαθίδρυσε την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα διαφοροποιήθηκαν οι δικαιοδοσίες του εθνικού δικαστή, αφού προβλέφθηκε ένα σύστημα ερμηνείας που αφαιρεί, εν μέρει, από τις κυβερνήσεις και τα εσωτερικά δικαιοδοτικά όργανα την ερμηνευτική αρμοδιότητα προς όφελος του ΔΕΚ²⁷. Βλέπουμε λοιπόν ότι στην § 3 του άρθρου 267 ΣΛΕΕ η διακριτική ευχέρεια που διαθέτουν όλα τα δικαστήρια όλων των ειδών και βαθμίδων κατά την § 2 του ιδίου άρθρου, μετατρέπεται σε υποχρέωση παραπομπής, δημιουργώντας έτσι τις κατάλληλες συνθήκες ώστε ένα ζήτημα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου να τεθεί -έστω κατά το τελευταίο στάδιο της δικαιοδοτικής διαδικασίας- ενώπιον του Δικαστηρίου.

Κρίσιμο στοιχείο για την εφαρμογή της § 3 του άρθρου 267 ΣΛΕΕ αποτελεί η έννοια του ενδίκου μέσου. Με τον όρο «ένδικα μέσα» νοούνται τα τακτικά ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου που χορηγούνται σε κάθε εθνική έννομη τάξη. Επιπλέον, στην έννοια του ενδίκου μέσου εντάσσεται εδώ και η αίτηση αναιρέσεως, καίτοι είναι έκτακτο ένδικο μέσο, λόγω της σημασίας και της ευρύτητας της χρήσεώς

²⁷ Γιόκαρης, Άγγελος, *Η πρακτική των δικαιοδοτικών οργάνων στην εφαρμογή του διεθνούς συμβατικού δικαίου, Ελληνική πρακτική και συγκριτικό πλαίσιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986, σ.261-277 (ειδ.σ.264).

της, ενώ αποκλείονται κατ' αυτό τον τρόπο από την έννοια των ενδίκων μέσων της § 3, η τριτανakoπή, η αναψηλάφηση και η αναθεώρηση της απόφασης²⁸. Κατά την έννοια αυτή έχει κριθεί ότι στην διάταξη της τρίτης παραγράφου υπάγονται αφενός τα ανώτατα δικαστήρια κάθε κράτους μέλους, αφετέρου δικαστήρια τα οποία είναι μεν κατώτερων βαθμίδων, οι αποφάσεις τους ωστόσο δεν υπόκεινται, κατ' εξαίρεση, σε ένδικα μέσα, αφού ακολουθείται για αυτά η «συγκεκριμένη θεωρία». Όσον αφορά την ελληνική έννομη τάξη δικαστήρια υποχρεούμενα σε προδικαστική παραπομπή είναι το Συμβούλιο της Επικρατείας, ο Άρειος Πάγος, το Ελεγκτικό Συνέδριο, το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο, καθώς και οι αρχές που μπορούν να θεωρηθούν από το Δικαστήριο σαν «δικαστήρια», όπως για παράδειγμα τα δικαστήρια των άρθρων 86, 91 και 99 του Συντάγματος.

Όπως έχει αναφερθεί και σε προγενέστερο κεφάλαιο (υπό I.B.2.α), προδικαστική παραπομπή χωρεί και κατά τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων. Παρόλο που η διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων δεν προσβάλλεται κατά κανόνα με ένδικα μέσα και δεδομένου ότι τα ασφαλιστικά μέτρα υποκαθιστούν συχνά τις αποφάσεις στις κυρίως υποθέσεις, αφού δεν είναι πάντοτε βέβαιο ότι μετά τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων θα επακολουθήσει η εκδίκαση της κυρίας υποθέσεως, θα περίμενε κανείς ότι και για αυτά τα δικαστήρια υπάρχει υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής. Εν προκειμένω όμως γίνεται στάθμιση με τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος που διέπει τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων και με τις συνέπειες που ενδέχεται να επέλθουν από την καθυστέρηση έκδοσης απόφασης σε περίπτωση που υποβληθεί προδικαστική παραπομπή. Αν δηλαδή μία δικονομία αποσκοπεί σε σύντομη έκδοση αποφάσεως επί της αιτήσεως ασφαλιστικών μέτρων, είναι εύλογο ότι θα αποφύγει τυχόν καθυστέρηση που θα προέκυπτε από μία προδικαστική παραπομπή. Ωστόσο αυτό προϋποθέτει ότι η ακολουθούμενη διαδικασία είναι πράγματι συνοπτική και οδηγεί σύντομα σε λήψη αποφάσεως.

Εξ αυτού του λόγου κρίθηκε από το Δικαστήριο -με χαρακτηριστικότερη απόφαση αυτή της 29.5.1977, 107/1976, *Hoffmann-La Roche*- ότι τα δικαστήρια που εκδικάζουν κατά τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων δεν έχουν υποχρέωση, αλλά διακριτική ευχέρεια προδικαστικής παραπομπής, ακόμα και όταν οι αποφάσεις τους δεν προσβάλλονται με ένδικα μέσα, υπό την προϋπόθεση ωστόσο ότι υπάρχει δυνατότητα εκ νέου συζήτησης της υπόθεσης κατά την διαδικασία της κύριας δίκης.

²⁸ Παπαγιαννίδης, Αντώνης/Χριστογιαννόπουλος, Αθανάσιος, ό.π. (υποσημ. 9), σ.451-464 (ειδ.σ.456).

Αν αντίθετα ο δικαστής της προσωρινής προστασίας εκδικάζει κατ' ουσίαν την κυρίως υπόθεση, η διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων χάνει τον επείγοντα χαρακτήρα της και επιβάλλεται να τεθεί προδικαστικό ερώτημα.

2. Περιπτώσεις απαλλαγής από την υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος

α. Το προδικαστικό ερώτημα έχει ήδη απαντηθεί από το ΔΕΚ (Δικαστήριο) σε παρεμφερή υπόθεση

Το Δικαστήριο αναγνώρισε από πολύ νωρίς την απαλλαγή των ανώτατων δικαστηρίων από την υποχρέωση παραπομπής όταν το προδικαστικό ερώτημα έχει ήδη απαντηθεί από αυτό σε παρεμφερή υπόθεση²⁹. Με την απόφαση ΔΕΚ της 27.3.1963, 28-30/1962, *Da Costa en Schaake*, η οποία αφορούσε την εφαρμογή κοινοτικής διάταξης που είχε αποτελέσει αντικείμενο κρίσεως του Δικαστηρίου σε προγενέστερη υπόθεση (υπόθεση 26/1962, *Van Gend en Loos*), κρίθηκε ότι η αυθεντικότητα της ερμηνείας του Δικαστηρίου επί ενός ζητήματος αφαιρεί από την υποχρέωση του εθνικού δικαστηρίου τον λόγο υπάρξεώς της και την καθιστά άνευ περιεχομένου.

Η υπόθεση *Da Costa en Schaake* ήταν το εναρκτήριο λάκτισμα για μία σειρά μεταγενέστερων υποθέσεων, μία από τις οποίες είναι και η απόφαση της 6.10.1982, 283/1981, *C.I.L.F.I.T.*, κατά την οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι κάθε εθνικό δικαστήριο οποιασδήποτε βαθμίδας μπορεί να απαλλαγεί από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής, αν το ζήτημα κοινοτικού δικαίου είναι αναμφίβολα σαφές («θεωρία της *acte claire*») ή έχει αντιμετωπισθεί με πάγια νομολογία του Δικαστηρίου ή είναι όμοιο με ζήτημα που αντιμετωπίστηκε ήδη με προηγούμενη απόφαση του Δικαστηρίου. Παραπλήσια ήταν και η απόφαση της 4.11.1997, C-337/1995, *Parfums Christian Dior* (σκέψεις 29 και 31).

Η απόφαση *C.I.L.F.I.T.* κρίνεται ως ιδιαίτερα σημαντική, αφού συνέβαλε με διάφορους τρόπους στην εξέλιξη των μορφών συνεργασίας μεταξύ εθνικών

²⁹ Joliet, René, *Η δικαστική προστασία των ιδιωτών από τις κρατικές παραβάσεις*, Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1995 (μτφρ: Μ. Σταυροπούλου – Γ. Σπυρόπουλος), σ.13-15.

δικαστηρίων και Δικαστηρίου: Πρώτον, προσεγγίζονται καλύτερα οι θέσεις και οι εξουσίες των δικαστών των §§ 2 και 3 του άρθρου 267 ΣΛΕΕ αφού και στις δύο περιπτώσεις οι δικαστές αφενός θα πρέπει να θεωρούν εαυτούς δεσμευμένους από μια υποχρέωση παραπομπής, όταν κάτι τέτοιο επιβάλλεται από την ανάγκη της απρόσκοπτης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, αφετέρου μπορούν να αποφασίζουν ελεύθερα για τη συνδρομή ή όχι ζητήματος ενωσιακού δικαίου, ενώ οι διάδικοι στερούνται κάθε δυνατότητας εξαναγκασμού τους σε προδικαστική παραπομπή³⁰. Δεύτερον, δημιουργείται μεγαλύτερη βεβαιότητα γύρω από τις περιπτώσεις στις οποίες τα δικαστήρια της § 2 δικαιούνται να μην υποβάλλουν προδικαστικό ερώτημα, χωρίς να προβάλλεται η καταχρηστική άσκηση της διακριτικής τους ευχέρειας. Τρίτον, οι εθνικοί δικαστές εν συνόλω αντιμετωπίζουν ομοιόμορφα την ήδη υπάρχουσα νομολογία του Δικαστηρίου και θα πρέπει είτε να προσαρμόζονται σε αυτή είτε να υποβάλουν προδικαστικό ερώτημα ως προς το αν συντρέχουν λόγοι αναθεώρησής της.

Ωστόσο, κατά της απόφασης *C.I.L.F.I.T.* και της εξαίρεσης από την υποχρέωση για παραπομπή την οποία εισήγαγε, προβλήθηκε ότι αφενός αποδυναμώνεται η υποχρέωση για παραπομπή, μετατρέπόμενη σε διακριτική ευχέρεια, αφετέρου ενέχεται κίνδυνος παρερμηνείας της νομολογίας του Δικαστηρίου. Παρατηρείται έτσι σε μεταγενέστερες αποφάσεις του το Δικαστήριο να αρνείται να επεκτείνει τη νομολογία *C.I.L.F.I.T.* Ειδικότερα, στις αποφάσεις της 6.12.2005, C-461/2003, *Gaston Schul* και της 8.11.2007, C-421/2006, *Fratelli Martini* το Δικαστήριο οριοθέτησε αυστηρά τη δυνατότητα ελέγχου της νομιμότητας κοινοτικών πράξεων από τα εθνικά όργανα, δικαιοδοτικά και διοικητικά³¹. Αυτή η στάση του Δικαστηρίου δε θα πρέπει να ερμηνευθεί ως έκφραση μιας προσπάθειας του ενωσιακού δικαστή να διασφαλίσει τις ελεγκτικές του αρμοδιότητες, αφού το διακύβευμα εν προκειμένω είναι η ομοιόμορφη εφαρμογή και το χρήσιμο αποτέλεσμα του ενωσιακού δικαίου. Άλλωστε παρά την ως άνω απόφαση *Gaston Schul* το Δικαστήριο έκρινε ότι «μόνη η αμφισβήτηση του κύρους κοινοτικής πράξεως ενώπιον ενός εθνικού δικαστηρίου δεν αρκεί, καθεαυτή, για να δικαιολογήσει την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο» (απόφαση της 10.1.2006, C-344/2004, *International Air Transport Association* και *European Low Fairs Airline*

³⁰ Σαχπεκίδου, Ευγενία, ό.π. (υποσημ. 26), σ.335-363 (ειδ.σ.362).

³¹ Γεωργόπουλος, Θεόδωρος, «Υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΚ ως προς το κύρος κοινοτικών πράξεων, Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΚ, της 6.12.2005, C-461/03», σε: *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, Σάκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 2006, σ.239-140.

Association). Η θέση αυτή συνιστά νομολογιακή εξέλιξη σε σχέση προς την προηγούμενη νομολογία του Δικαστηρίου (για παράδειγμα, την απόφαση *Foto-Frost*, κατά την οποία απλή αμφιβολία επί της εγκυρότητας της κοινοτικής πράξης, αρκούσε ώστε να υποχρεούνται τα εθνικά δικαστήρια σε προδικαστική παραπομπή).

Εκ των ανωτέρω γίνεται αντιληπτό ότι στο εξής διευρύνεται το δικαίωμα εκτίμησης του εθνικού δικαστή, τουλάχιστον όσον αφορά τα δικαστήρια οι αποφάσεις των οποίων δεν υπόκεινται σε εσωτερικά ένδικα μέσα. Η νομολογιακή αυτή εξέλιξη υπενθυμίζει τη βασική θέση που διατρέχει τις αποφάσεις *Foto-Frost*, *Zuckerfabrik* και *Gaston Schul*, σύμφωνα με την οποία το Δικαστήριο έχει το μονοπώλιο της αναγνώρισης της ακυρότητας των ενωσιακών πράξεων, αλλά όχι και εκείνο του ελέγχου της νομιμότητάς τους, εξουσία που διαθέτει παράλληλα προς τα εθνικά δικαστήρια.

β. Το προδικαστικό ερώτημα αφορά μία σαφή πράξη («acte clair»)

Η θεωρία της σαφούς πράξεως έχει τη ρίζα της στο γαλλικό δίκαιο και τη συναντούμε κυρίως σε δύο περιπτώσεις. Η πρώτη αφορά στην ερμηνεία των διεθνών συνθηκών από τα εθνικά δικαστήρια και η δεύτερη στην ερμηνεία ατομικών διοικητικών πράξεων από τα πολιτικά δικαστήρια³². Στην πρώτη περίπτωση, κάθε φορά που ανέκυπτε ενώπιον των γαλλικών δικαστηρίων θέμα ερμηνείας μιας διεθνούς συνθήκης, τα δικαστήρια αρνούνταν κατά κανόνα να το επιλύσουν και τα μεν πολιτικά δικαστήρια παρέπεμπαν το ζήτημα στον υπουργό των Εξωτερικών, τα δε διοικητικά δικαστήρια θεωρούσαν τις διεθνείς συνθήκες κυβερνητικές πράξεις και ανέστελλαν την εκδίκαση της υπόθεσης ώσπου να τους προσαχθεί η επίσημη και «αυθεντική» ερμηνεία της διεθνούς συνθήκης, δηλαδή η ερμηνεία της αρμόδιας κυβερνητικής αρχής. Η επιφυλακτική στάση των διοικητικών δικαστηρίων στηριζόταν στη νομολογία του Conseil d'État το οποίο αρνείται συστηματικά να ερμηνεύει διεθνείς συνθήκες, εκτός από μία εξαίρεση: αν το αντικείμενο της συνθήκης είναι σαφές, ήτοι αν δεν προκαλεί ερμηνευτικά προβλήματα, τότε δεν απαιτείται η ερμηνεία αλλά η απλή εφαρμογή της συνθήκης. Στο σημείο αυτό κρίνεται από το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας ότι δεν υπάρχει λόγος αναστολής της δίκης επειδή το ζήτημα της εφαρμογής ή της μη εφαρμογής μιας

³² Σκουρής, Βασίλειος, *Προσανατολισμοί στο Δημόσιο Δίκαιο, Ι, Μελέτες Συνταγματικού, Διοικητικού και Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1996, σ.713-725.

διεθνούς συνθήκης ανήκει στην αρμοδιότητα της δικαστικής εξουσίας. Στη δεύτερη περίπτωση των ατομικών διοικητικών πράξεων, κατά την πάγια νομολογία του γαλλικού Ακυρωτικού, τα πολιτικά δικαστήρια δεν είναι αρμόδια να ερμηνεύουν ατομικές διοικητικές πράξεις ή διοικητικές συμβάσεις, αλλά υποχρεούνται να αναστέλλουν την εκδίκαση της υπόθεσης μέχρι να τεθεί το ερμηνευτικό ζήτημα είτε στην αρμόδια διοικητική αρχή, είτε στο αρμόδιο διοικητικό δικαστήριο. Ωστόσο, θέμα αναστολής της πολιτικής δίκης ανακύπτει μόνο στο μέτρο που υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες ως προς το νόημα της διοικητικής πράξης. Όταν το περιεχόμενο της είναι σαφές, η νομολογία και η επιστήμη δέχονται ότι ο πολιτικός δικαστής μπορεί να εφαρμόσει την πράξη δίχως να προστρέξει στα φώτα του διοικητικού δικαστή.

Η θεωρία της σαφούς πράξης μεταφέρθηκε και στο ευρωπαϊκό δίκαιο και συγκεκριμένα στο πλαίσιο του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ). Με την απόφαση *C.I.L.F.I.T.* το Δικαστήριο αναγνώρισε έμμεσα, για πρώτη φορά, τη θεωρία της σαφούς πράξεως (σκέψη 16 αυτής). Γύρω από τη θεωρία της *acte clair* διατυπώθηκαν ωστόσο διστάμενες απόψεις. Οι οπαδοί της θεωρίας της σαφούς πράξης, με αφετηρία τους τον κανόνα «*in claris non fit interpretatio*», υποστήριζαν ότι θέμα παραπομπής ανακύπτει όταν παραμείνουν στον εθνικό δικαστή απορίες σχετικά με την ερμηνεία της συνθήκης ή την ερμηνεία και το κύρος των πράξεων των κοινοτικών οργάνων. Σε περιπτώσεις όπου ούτε η ερμηνεία των διατάξεων, ούτε το κύρος των πράξεων επιτρέπουν αμφιβολίες, μπορεί ο δικαστής να προχωρήσει στην εκδίκαση της υποθέσεως χωρίς τη μεσολάβηση του Δικαστηρίου. Άλλωστε η παραπομπή προϋποθέτει ότι ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου έχει ανακύψει ζήτημα ερμηνείας ή κύρους. Πώς όμως είναι δυνατόν να υπάρξει ζήτημα ερμηνείας ή κύρους, όταν για τον εθνικό δικαστή η ερμηνεία της διατάξεως είναι σαφής και το κύρος της πράξης αναμφισβήτητο; Επιπροσθέτως, κατά τους οπαδούς της θεωρίας της σαφούς πράξεως η αποδοχή της επιβάλλεται για λόγους σκοπιμότητας, αφού δυνάμει αυτής αποφεύγονται αλυσιτελείς προδικαστικές παραπομπές, επισπεύδεται η διαδικασία ενώπιον του εθνικού δικαστή, περιορίζονται τα έξοδα της δίκης και διευκολύνεται το έργο του Δικαστηρίου.

Οι αντίπαλοι της θεωρίας επισημαίνουν ότι η εφαρμογή της υποσκάπτει την διάκριση που πραγματοποιεί το άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) μεταξύ δικαιουμένων και υποχρεουμένων σε παραπομπή δικαστηρίων, εκφράζοντας την ανησυχία ότι η ενδεχόμενη επικράτηση της θα υποβάθμιζε το ρόλο του Δικαστηρίου.

Αν τα δικαστήρια τα οποία σύμφωνα με την §3 του άρθρου για την προδικαστική παραπομπή οφείλουν να απευθύνονται στο Δικαστήριο, αποκτήσουν την εξουσία να κρίνουν ελεύθερα τότε ανακύπτει και τότε δεν ανακύπτει ζήτημα ερμηνείας, τότε η διαφορά μεταξύ προαιρετικής και υποχρεωτικής παραπομπής εξασθενεί με κίνδυνο σταδιακής εκμηδένισής της. Από την άλλη πλευρά, κάθε παραχώρηση διακριτικής ευχέρειας στα ανώτατα εθνικά δικαστήρια είναι ασυμβίβαστη με τον σκοπό του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ), αφού οι συντάκτες της Συνθήκης θέλησαν να δεσμεύσουν τουλάχιστον τα ανώτατα δικαστήρια με το θεσμό της υποχρεωτικής υποβολής προδικαστικού ερωτήματος. Τέλος, οι οπαδοί της αυτόματης παραπομπής παρατηρούν ότι τα ακυρωτικά εθνικά δικαστήρια αρνήθηκαν σε ορισμένες σοβαρές περιπτώσεις να συμμορφωθούν με την υποχρέωση που απορρέει από το άρθρο 177 § 3 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ), προβάλλοντας ως πρόσχημα τη θεωρία της σαφούς πράξεως.

Εντούτοις, οι απόψεις που προβάλλουν τόσο οι οπαδοί όσο και οι αντίπαλοι της θεωρίας αυτής δεν είναι στην πραγματικότητα ασυμβίβαστες. Ειδικότερα, η ως άνω αναφερόμενη διάσταση απόψεων θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως ένα βαθμό πλασματική, αφού οφείλεται κυρίως σε ακραία παραδείγματα δικαστικών αποφάσεων, οι οποίες με το πρόσχημα της σαφούς ερμηνείας δεν προέβησαν σε υποβολή προδικαστικού ερωτήματος ακόμα και σε υποθέσεις εξαιρετικά αμφισβητούμενες.

Ένα τέτοιο παράδειγμα δικαστικής απόφασης είναι η γνωστή απόφαση του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας που εξεδόθη επί της υποθέσεως *Cohn-Bendit*. Εν προκειμένω, το διοικητικό δικαστήριο του Παρισιού που έκρινε την προσφυγή σε πρώτο βαθμό προτίμησε να παραπέμψει στο Δικαστήριο, κατά το άρθρο 177 § 2 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 § 2 ΣΛΕΕ), αναφορικά με την ερμηνεία μίας Οδηγίας. Εναντίον της αναστολής της διαδικασίας ο Υπουργός Εσωτερικών άσκησε έφεση ενώπιον του Conseil d' État. Το Συμβούλιο εξάφανισε την πρωτοβάθμια απόφαση και επέλυσε μόνο του τα ζητήματα του κοινοτικού δικαίου θεωρώντας σαφές το ότι οι διάδικοι δεν είναι σε θέση να στηρίζουν τις προσφυγές τους απευθείας στις διατάξεις μίας Οδηγίας. Σημειωτέον ότι υπήρχε σταθερή και επαναλαμβανόμενη νομολογία του Δικαστηρίου η οποία δεχόταν ότι οι Οδηγίες μπορούν να τύχουν άμεσης εφαρμογής στο δίκαιο των χωρών της Κοινότητας, ακόμη και αν οι εθνικές αρχές δεν έχουν λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την υλοποίησή του. Κατά συνέπεια, εμφανίζεται πρόδηλα ότι το γαλλικό Συμβούλιο της Επικράτειας δεν ήθελε να συμμορφωθεί με τη

νομολογία του Δικαστηρίου και αφού έπρεπε να αποφύγει με κάθε τρόπο την προδικαστική παραπομπή, χρησιμοποίησε για το σκοπό αυτό τη θεωρία της σαφούς πράξης³³.

Και η ελληνική νομολογία ακολούθησε τη σκοπιμότητα της απαλλαγής από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής μέσω της ρητής ή έμμεσης αναφοράς στην ερμηνευτική αρχή της σαφούς πράξεως³⁴. Εμφανή αναφορά στην αρχή αυτή έκανε η υπ' αριθ. 107/1984 απόφαση ΔΕφΑθ, κατά την οποία το δικαστήριο ερμήνευσε διατάξεις κοινοτικού Κανονισμού και τις αντίστοιχες διατάξεις της εθνικής νομοθεσίας και απέρριψε την αίτηση ακυρώσεως που είχε υποβληθεί ενώπιόν του, κρίνοντας ότι προδήλως δεν εφαρμόζονται οι διατάξεις του Κανονισμού αλλά οι αντίστοιχες της εθνικής νομοθεσίας όσον αφορά τις αποσπάσεις εκπαιδευτικών στο εξωτερικό. Πολύ πιο έκδηλη αναφορά στην αρχή της σαφούς πράξεως έγινε στην υπ' αριθ. 1002/1985 απόφαση ΔΠΑ -αναφορικά με την εφαρμογή διατάξεων Κανονισμού που αφορούσε κοινωνικές ασφαλιστικές παροχές ταμείων- κατά την οποία κρίθηκε ότι δεν δημιουργούνται αμφιβολίες περί της ερμηνείας ή εφαρμογής κοινοτικής διάταξης. Έμμεση αναφορά στην αρχή της σαφούς πράξεως έγινε και με την υπ' αριθ. 815/1984 απόφαση ΟλΣτΕ, η οποία αφορούσε αίτηση ακυρώσεως υπουργικής αποφάσεως με την οποία είχε απορριφθεί αίτηση εγκρίσεως εισαγωγής μπανανών. Με την απόφαση αυτή το ΣτΕ ερμήνευσε αυτοδύναμα τον όρο «εθνική οργάνωση αγοράς» με βάση προγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου χωρίς να παραπέμψει προδικαστικό ερώτημα. Ένα άλλο παράδειγμα κακής χρήσης της αρχής της acte clair παρέχεται από την υπ' αριθ. 3457/1998 απόφαση ΟλΣτΕ, η οποία αφορούσε την εφαρμογή διατάξεων της Οδηγίας 89/48/ΕΟΚ -για την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων- και των άρθρων 48 και 52 της ΣυνθΕΟΚ, έναντι του άρθρου 16 § 5 του Συντάγματος που απαγορεύει τη σύσταση Α.Ε.Ι. από ιδιώτες. Με την απόφασή του, η Ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε ότι η ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου ήταν μια ξεκάθαρη πράξη (acte clair) και δεν υπήρχε ανάγκη για προδικαστικό ερώτημα, παρά το γεγονός ότι διατυπώθηκε μία ισχυρή μειοψηφία μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Συμπερασματικά, έχει αποδειχθεί ότι τα εθνικά δικαστήρια έχουν διαφορετικές αντιλήψεις ως προς τα καθήκοντά τους υπό το δόγμα της acte clair και

³³ Γιόκαρης, Άγγελος, ό.π. (υποσημ. 27), σ.261-277 (ειδ.σ.272).

³⁴ Γιόκαρης, Άγγελος, «Η ελληνική δικαιοδοτική προβληματική στα αντικείμενα της προδικαστικής παραπομπής ενώπιον του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 11, 1987, σ.1554-1567 (ειδ.σ.1560-1561).

ότι, τουλάχιστον σε μερικές υποθέσεις, υπερβαίνουν την εντολή τους όπως αυτή οριοθετήθηκε σύμφωνα με την απόφαση *C.I.L.F.I.T.* Ωστόσο, η έκταση της εφαρμογής της θεωρίας της σαφούς πράξεως στη διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής εντάσσεται σε εκείνες τις προβληματικές που δεν επιδέχονται ενιαίες και απόλυτες λύσεις. Δε θα πρέπει δηλαδή η θεωρία αυτή να γίνεται αποδεκτή ολοκληρωτικά, διότι τότε η προδικαστική παραπομπή εγκαταλείπεται στη κρίση του εθνικού δικαστή, αλλά ούτε και να απορρίπτεται οριστικά, διότι τότε τα δικαστήρια θα επιφορτίζονται με περιττές παραπομπές σε απλές υποθέσεις³⁵. Προτείνεται μια συνετή και περιορισμένη χρήση της θεωρίας της σαφούς πράξεως έτσι ώστε το Δικαστήριο να απαλλάσσεται από περιττό φόρτο, χωρίς όμως να θίγονται και οι αρμοδιότητες που του έχουν ανατεθεί από το άρθρο 267 ΣΛΕΕ.

B. Προϋποθέσεις παραδεκτού της προδικαστικής παραπομπής

1. Το αντικείμενο της προδικαστικής παραπομπής

α. Οι πράξεις των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης –

Η διεύρυνση της ΣΛΕΕ ως προς το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο

Η διάταξη του άρθρου 234 ΣυνθΕΚ τυποποιούσε τρεις κατηγορίες προδικαστικών ερωτημάτων. Η πρώτη αφορούσε την ερμηνεία του πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου (άρθρο 234 § 1 εδ. α), η δεύτερη σχετιζόταν με την ερμηνεία του παραγώγου κοινοτικού δικαίου (άρθρο 234 § 1 εδ. β) και η τρίτη περίπτωση συνίστατο στην ερμηνεία των καταστατικών των Οργανισμών που ιδρύθηκαν με πράξη του Συμβουλίου, εφόσον αυτό προβλεπόταν στα εν λόγω καταστατικά (άρθρο 234 § 1 εδ. γ). Η διάταξη του άρθρου 267 ΣΛΕΕ διακρίνει πλέον δύο κατηγορίες προδικαστικών ερωτημάτων. Η πρώτη περίπτωση αφορά την ερμηνεία των Συνθηκών (άρθρο 267 § 1 εδ. α), ενώ η δεύτερη το κύρος και την ερμηνεία των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης (άρθρο 267 § 1 εδ. β). Έτσι με το 267 § 1 εδ. β ΣΛΕΕ ελέγχεται μέσω της προδικαστικής παραπομπής το κύρος

³⁵ Σκουρή, Βασίλειος, ό.π. (υποσημ. 32), σ.713-725 (ειδ.σ.725).

όλων ανεξαιρέτως των πράξεων των ενωσιακών οργάνων. Ως πράξεις των ενωσιακών οργάνων εννοούνται κατ' αρχήν αυτές που αναφέρονται στο άρθρο 288 ΣΛΕΕ (πρώην 249 ΣυνθΕΚ) και ειδικότερα οι Κανονισμοί, οι Οδηγίες, οι Αποφάσεις, οι Συστάσεις και οι Γνώμες. Παρατηρούμε ότι σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο άρθρο 263 § 1 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 230 § 1 ΣυνθΕΚ) εδώ δεν αποκλείονται οι Συστάσεις και οι Γνώμες, από τις πράξεις των οποίων επιτρέπεται να ζητηθεί η ερμηνεία (αποφάσεις ΔΕΚ της 13.12.1989, 322/1988, *Grimaldi*, σκέψη 8 και της 21.1.1993, C-188/1991, *Deutsche Shell*, σκέψη 18). Δεδομένου του ότι αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η προδικαστική παραπομπή αναφορικά μόνο με το κύρος και την ερμηνεία των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης (άρθρο 267 § 1 εδ. β), το αντικείμενο της προδικαστικής παραπομπής θα αναλυθεί μόνο ως προς το σκέλος αυτό.

Τα ενωσιακά όργανα που παράγουν τις υποκείμενες σε ερμηνεία πράξεις απαριθμούνταν, πριν τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας, στο άρθρο 7 § 1 ΣυνθΕΚ και ήταν 1) το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2) το Συμβούλιο, 3) η Επιτροπή, 4) το Δικαστήριο και 5) το Ελεγκτικό Συνέδριο. Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας καταργήθηκε το άρθρο 7 ΣυνθΕΚ και αντικαταστάθηκε, κατ' ουσίαν, από το άρθρο 13 § 1 της ΣυνθΕΕ (ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση), σύμφωνα με το οποίο τα θεσμικά όργανα της Ένωσης είναι 1) το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2) το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 3) το Συμβούλιο, 4) η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 5) το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 6) η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και 7) το Ελεγκτικό Συνέδριο. Η διατύπωση του άρθρου 267 § 1 εδ. β ΣΛΕΕ ωστόσο αναφέρεται όχι μόνο στα θεσμικά αλλά και στα λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης. Κρίνεται κατά συνέπεια σημαντικό να αναφέρουμε ποια είναι αυτά τα όργανα.

Το οργανόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως έχει σχηματισθεί μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, συγκροτείται από 14 όργανα, τα 7 εκ των οποίων αναφέρονται ρητά στο άρθρο 13 § 1 της ΣυνθΕΕ που προαναφέρθηκε³⁶. Τα 14 όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ανεξάρτητα από τη διάκρισή τους σε θεσμικά και μη θεσμικά, μπορούν να συστηματοποιηθούν με γνώμονα τις λειτουργίες τους σε 5 κατηγορίες: α) πολιτικά αποφασιστικά όργανα, β) γνωμοδοτικά όργανα, γ) ανεξάρτητες αρχές, δ) δικαστήρια, ε) τράπεζες. Τα πολιτικά αποφασιστικά όργανα της

³⁶ Τζέμος, Βασίλης, ό.π. (υποσημ. 3), σ.24-26.

Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι: 1) το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2) το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 3) το Συμβούλιο, 4) η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Τα *γνωμοδοτικά όργανα* της Ένωσης είναι: 1) η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και 2) η Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Περιφερειών. Οι *ανεξάρτητες αρχές* είναι: 1) ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής και 2) ο Ευρωπαίος Επόπτης για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων. Τα τρία *δικαστήρια* της ευρωπαϊκής ένωσης, που θεσπίζονται ως υποενότητες του ΔΕΕ είναι, όπως προαναφέρθηκε σε προγενέστερο υποκεφάλαιο: 1) το Δικαστήριο, 2) το Γενικό Δικαστήριο και 3) οι ειδικοί δικαστικοί σχηματισμοί (ως τώρα μόνο το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δημόσιας Διοίκησης), ενώ υπάρχει και το Ευρωπαϊκό Ελεγκτικό Συνέδριο, ως *οιονεί δημοσιονομικό δικαστήριο*. Τέλος, το οργανόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμπληρώνεται με 2 *τράπεζες*: 1) την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και 2) την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων.

Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι το Δικαστήριο, δυνάμει του άρθρου 267 § 1 εδ. β ΣΛΕΕ, αποφαινεται επί του κύρους και της ερμηνείας όλων ανεξαιρέτως των πράξεων των ενωσιακών οργάνων. Με τον τρόπο αυτό τα φυσικά και νομικά πρόσωπα αποκτούν τη δυνατότητα να ζητήσουν και να επιτύχουν εμμέσως τον έλεγχο νομιμότητας όλων εκείνων των κανονιστικών πράξεων και ατομικών αποφάσεων τις οποίες αδυνατούν να προσβάλουν με προσφυγή ακυρώσεως, επειδή δεν τους αφορούν άμεσα και ατομικά. Επίσης ως πράξεις υπό την έννοια του άρθρου 267 § 1 εδ. β ΣΛΕΕ είναι επιδεικτικές ερμηνείας και οι διεθνείς συμφωνίες τις οποίες καταρτίζουν τα ενωσιακά όργανα με σκοπό να δεσμεύσουν (και) την Ένωση. Όπως κρίθηκε στις αποφάσεις ΔΕΚ της 30.4.1974, 181/1973, *Haegemann* (σκέψη 2) και της 16.3.1983, 290 και 291/1981, *Singer* (σκέψη 7) οι συμβάσεις αυτές αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της κοινοτικής έννομης τάξης³⁷.

Μεγαλύτερη είναι η προβληματική για την περίπτωση των λεγόμενων «μικτών συμβάσεων» στις οποίες συμβαλλόμενα μέρη είναι τόσο η Ένωση όσο και τα κράτη μέλη, διότι το αντικείμενό τους εμπίπτει στην αρμοδιότητα αφενός της Ένωσης, αφετέρου των κρατών μελών. Η νομολογία του Δικαστηρίου, χωρίς να έχει παγιωθεί στο σημείο αυτό, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η δικαιοδοσία του σύμφωνα με το άρθρο 267 εκτείνεται στο τμήμα της σύμβασης για το οποίο η αρμοδιότητα ανήκει στην Ένωση (αποφάσεις ΔΕΚ της 30.9.1987, 12/1986, *Demirel* -σκέψεις 9 και 12- και της 19.3.2002, C-13/2000, *Επιτροπή κατά Ιρλανδίας*).

³⁷ Σκουρής, Βασίλειος, ό.π. (υποσημ.2), σ.1391-1409 (ειδ.σ.1396).

Πέρα από τις συμφωνίες σύνδεσης με τρίτες χώρες που υπόκεινται σε ερμηνεία από το Δικαστήριο ως διεθνείς συνθήκες (σχετικές είναι οι αποφάσεις ΔΕΚ της 23.9.1998, C-262/1996, *Sema Süriil*, και της 16.3.2000, C-329/1997, *Sezgin Ergat*), ερμηνεία χωρεί και στις αποφάσεις των Συμβουλίων Σύνδεσης που ιδρύονται από τις συμφωνίες σύνδεσης και λειτουργούν σύμφωνα με τους ειδικότερους κανόνες τους (σχετικές είναι οι αποφάσεις ΔΕΚ της 16.12.1992, C-237/1991, *Kus* και της 14.3.2000, C-102 και 211/1998, *Kocak*). Στο σημείο αυτό σημειωτέον ότι από τη διατύπωση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ γίνεται σαφές ότι αντικείμενο ερμηνείας μπορούν να είναι μόνο κανόνες του ενωσιακού και όχι του εθνικού δικαίου. Ούτε οι εθνικές διατάξεις μεταφοράς των Οδηγιών επιτρέπεται να ερμηνευτούν μέσω της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής, όπως επίσης το Δικαστήριο δεν έχει δικαιοδοσία να κρίνει στο πλαίσιο του άρθρου 267 την ενωσιακή νομιμότητα εθνικών κανόνων δικαίου. Προκειμένου όμως να μην διαταράξει την συνεργασία του με τα εθνικά δικαστήρια, αρνούμενο να απαντήσει σε παρόμοια ερωτήματα που μπορεί να είναι ιδιαίτερος σημαντικά για την έκβαση της κύριας δίκης, το Δικαστήριο καταφεύγει συχνά στη μέθοδο της αναδιατύπωσης των ερωτημάτων ώστε αυτά να επιδέχονται απάντησης κατά το άρθρο 267. Αυτό συμβαίνει και όταν το Δικαστήριο ερμηνεύει τις κρίσιμες διατάξεις του ενωσιακού δικαίου ενόψει των συγκεκριμένων ερωτημάτων του παραπέμποντος δικαστή και τον καλεί εν συνεχεία να κρίνει αν δύναται να εφαρμόσει τους εθνικούς κανόνες υπό το πρίσμα αυτής της ερμηνείας (ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΚ της 17.7.1997, C-28/1995, *Leur-Bloem*, σκέψη 34, της 16.6.1998, C-53/1996, *Hermès*, σκέψη 32 επ., της 12.5.1998, C-367/1996, *Κεφάλας*, της 23.5.2000, C-373/1997, *Διαμαντής* και της 3.2.2000, C-228/1998, *Δούνιας*, σκέψη 58 επ.). Όπως διατυπώνεται συχνά από το Δικαστήριο, η αρμοδιότητά του έγκειται στην παροχή προς το εθνικό δικαστήριο όλων των ερμηνευτικών στοιχείων που απορρέουν από το ενωσιακό δίκαιο, ώστε να αποφανθεί εκείνο για το συμβατό των εθνικών διατάξεων με την ενωσιακή νομοθεσία (ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΚ της 13.12.1990, C-42/1990, *Bellon*, σκέψη 6 και της 3.3.1994, C-332, 333 και 335/1992, *Eurico Italia*, σκέψη 19).

Τέλος όσον αφορά στις καθαρά εσωτερικές υποθέσεις, η νομολογία παλαιότερα επέμενε στην απαίτηση η υπόθεση ενώπιον του εθνικού δικαστή να παρουσιάζει έναν έστω και χαλαρό σύνδεσμο με το ενωσιακό δίκαιο. Καθαρά εσωτερικές υποθέσεις, χωρίς διασυνοριακό χαρακτήρα, δεν ενέπιπταν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 234 ΣυνθΕΚ και κατά συνέπεια δεν εμπίπτουν ούτε στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Ωστόσο η αρχή αυτή άρχισε να υποχωρεί, όταν

διαπιστώνεται μεν κάποιος σύνδεσμος με το ενωσιακό δίκαιο, αλλά ο εθνικός νομοθέτης ορίζει ότι οι ενωσιακοί κανόνες ισχύουν και πρέπει να εφαρμοστούν και σε εσωτερικές υποθέσεις, ή ότι οι πολίτες του συγκεκριμένου κράτους μέλους τυγχάνουν της ίδιας ευνοϊκής μεταχείρισης την οποία οι πολίτες άλλων κρατών μελών δικαιούνται και απολαμβάνουν λόγω του ενωσιακού δικαίου, όπως για παράδειγμα στην απόφαση ΔΕΚ της 5.12.2000, C-448/1998, *Guimont* που αφορούσε την οριοθέτηση μεταξύ μιας αμιγώς εσωτερικής κατάστασης και του δυνητικού περιορισμού του ενδοκοινοτικού εμπορίου³⁸. Μολονότι τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης αφορούσαν εκ πρώτης όψεως εσωτερική κατάσταση στην Γαλλία, χωρίς να προβάλλεται εξαρχής ένα συνδετικό στοιχείο με το κοινοτικό δίκαιο, έγινε τελικά δεκτό ότι η διαφορά διέπεται από το κοινοτικό δίκαιο κατά το μέρος όπου η επίδικη ρύθμιση είναι ικανή να θίξει την εμπορία στη Γαλλία προϊόντος που παρασκευάζεται σε άλλες χώρες της Κοινότητας.

β. Η έννοια του κύρους και της ερμηνείας της πράξεως

Με τον όρο «κύρος και ερμηνεία των πράξεων των οργάνων» νοείται το σύνολο των κανόνων που εντάσσεται στο παράγωγο ενωσιακό δίκαιο αλλά και στις διεθνείς συνθήκες που συνάπτει η Ένωση, οι οποίες πλέον αναφέρονται ρητά στο άρθρο 267 της προδικαστικής παραπομπής³⁹. Με τον όρο «κύρος» της πράξης ενωσιακού οργάνου νοείται η νομιμότητα της πράξης, όπως αυτή αναφέρεται στο άρθρο 263 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 230 ΣυνθΕΚ). Η ενωσιακή πράξη δηλαδή θα πρέπει να εκδόθηκε από αρμόδιο όργανο, να μην παραβιάστηκε κατά την έκδοσή της ουσιώδης τύπος, να μην παραβιάστηκε οποιοσδήποτε ουσιαστικός κανόνας της Ένωσης και να μην εκδόθηκε κατά κατάχρηση εξουσίας. Σε περίπτωση που η πράξη της Ένωσης δεν πληροί τους όρους νομιμότητας είναι ανίσχυρη και η ακυρότητα κηρύσσεται από το Δικαστήριο. Τίθεται θέμα για το αν κύρος και νομιμότητα της πράξεως αποτελούν έννοιες ταυτόσημες. Έχει υποστηριχθεί ότι το κύρος ή η ισχύς της πράξεως αφορά μόνο την εξωτερική τυπική νομιμότητα, πράγμα το οποίο είχε δεχθεί αρχικά το Δικαστήριο, όπως εμφανίζεται και στην απόφασή του της 18.2.1964,

³⁸ Σκουρή, Βασιλείος, ό.π. (υποσημ. 21), σ.441-450 (ειδ.σ.448).

³⁹ Παπαγιάννης, Δονάτος, *Εισαγωγή στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκουλας, 2007, σ.344-359 (ειδ.σ.349).

73 και 74/1963, *NV Internationale Krediet/Rotterdam*⁴⁰. Το Δικαστήριο ωστόσο επανήλθε γρήγορα επί του ζητήματος αυτού και έκτοτε δέχεται ότι στο πλαίσιο των προδικαστικών παραπομπών η ισχύς ή το κύρος της πράξης παραπέμπει στη νομιμότητά της εν γένει. Κατά συνέπεια, δυνάμει του άρθρου 267 § 1 εδ. β ΣΛΕΕ, ελέγχεται μέσω της προδικαστικής παραπομπής το κύρος όλων ανεξαιρέτως των πράξεων των ενωσιακών οργάνων. Με τον τρόπο αυτό τα φυσικά και νομικά πρόσωπα αποκτούν τη δυνατότητα να ζητήσουν και να επιτύχουν εμμέσως τον έλεγχο νομιμότητας όλων εκείνων των κανονιστικών πράξεων και ατομικών αποφάσεων, τις οποίες αδυνατούν να προσβάλουν με προσφυγή ακυρώσεως, επειδή δεν τους αφορούν άμεσα και ατομικά.

Ο έλεγχος του κύρους των πράξεων του δευτερογενούς δικαίου πραγματοποιείται, όπως προαναφέρθηκε, βάσει των κανόνων που ισχύουν για το άρθρο 263 § 1 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 230 § 1 ΣυνθΕΚ). Πρόκειται δηλαδή για πλήρη έλεγχο νομιμότητας του ενωσιακού δικαίου, με κριτήριο κανόνες του πρωτογενούς ή ιεραρχικά ανώτερου δευτερογενούς κανόνα δικαίου. Δεν αποκλείεται επίσης η κρίση για την ισχύ των επίδικων διατάξεων να γίνεται βάσει των γενικών αρχών του δικαίου ή διεθνών συνθηκών που δεσμεύουν την Ένωση. Η κύρια διαφορά της διαδικασίας του άρθρου 267 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 234 ΣυνθΕΚ) από την προσφυγή ακύρωσης εντοπίζεται στις συνέπειες ελέγχου. Η έρευνα για τη νομιμότητα του ενωσιακού δικαίου στο πλαίσιο της προδικαστικής παραπομπής δεν οδηγεί ποτέ σε ακύρωση του μέτρου. Αν η κρίση αποβεί σε βάρος της διάταξης το Δικαστήριο διαπιστώνει το ανίσχυρο, το δε αρμόδιο όργανο της Ένωσης φροντίζει εγκαίρως για την αντικατάστασή της. Μέχρι τότε όμως η επίμαχη διάταξη αναπτύσσει κανονικά τις ενέργειές της.

Εντούτοις η συμπληρωματική λειτουργία του άρθρου 267 § 1 εδ. β ΣΛΕΕ, ως μέσο έννομης προστασίας των φυσικών και νομικών προσώπων, αποτυπώνεται και στη σχέση που μπορεί να υπάρξει μεταξύ ενός προδικαστικού ερωτήματος και της συνδρομής των προϋποθέσεων του άρθρου 263 § 4 ΣΛΕΕ για την άμεση προσβολή της επίμαχης πράξης με προσφυγή ακύρωσης. Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, ο εθνικός δικαστής δεσμεύεται να θέσει ζήτημα κύρους και άρα και να υποβάλλει προδικαστικό ερώτημα, όταν αντιμετωπίζει πράξη οργάνου της Ένωσης την οποία ο διάδικος στην εθνική δίκη μπορούσε να προσβάλλει ευθέως με προσφυγή

⁴⁰ Γιαταγάνας, Ξενοφών, ό.π. (υποσημ.1), σ.115-128 (ειδ.σ.124).

ακύρωσης ενώπιον του ενωσιακού δικαστή αλλά δεν το έπραξε. Στην περίπτωση αυτή η πράξη δεν καθίσταται δεσμευτική για τον ιδιώτη και αφού έχει παρέλθει άπρακτη η δίμηνη προθεσμία του άρθρου 263 § 6 ΣΛΕΕ, δεν υπάρχει πλέον δυνατότητα παρεμπόδισης ελέγχου του κύρους της, με εξαίρεση αυτή του άρθρου 277 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρου 241 ΣυνθΕΚ). Εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις του άρθρου 263 § 4 ΣΛΕΕ η ενδεδειγμένη οδός για τον συγκεκριμένο ιδιώτη είναι η προσφυγή ακύρωσης, οπότε αποκλείεται ο έλεγχος του κύρους της ίδιας πράξης βάσει του άρθρου 267 § 1 εδ. β ΣΛΕΕ, αν ο ιδιώτης διεκδικήσει αργότερα έννομη προστασία ενώπιον του εθνικού δικαστή (σχετικές είναι οι αποφάσεις ΔΕΚ της 9.3.1994, C-188/1992, *Textilwerke Deggendorf*, σκέψη 26, της 20.9.2001, C-390/1998, *H.J.Banks et al.*, σκέψη 111 και της 15.2.2001, C-239/1999, *Nachi Europe*).

2. Τύπος και περιεχόμενο του προδικαστικού ερωτήματος

α. Ζήτημα με ουσιώδη επιρροή στην έκβαση της κύριας δίκης

Το Δικαστήριο μπορεί αν απορρίψει ως απαράδεκτη μια προδικαστική παραπομπή, εφόσον ζητείται η ερμηνεία ή η εκτίμηση του κύρους μίας ενωσιακής διάταξης που δεν έχει καμία σχέση με την ουσία ή το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης⁴¹. Δεδομένης της πολυπλοκότητας του ενωσιακού δικαίου το ενδεχόμενο αυτό δεν είναι καθόλου απίθανο. Αρχικά το Δικαστήριο αρνήθηκε συστηματικά να ελέγχει το ουσιώδες των προδικαστικών ερωτημάτων που υποβάλλονται από τους εθνικούς δικαστές, αποφαινόμενο στην απόφαση της 5.2.1963, 26/1962, *Van Gend en Loos* ότι: «...οι εκτιμήσεις, που μπορεί να οδήγησαν ένα εθνικό δικαστήριο στην επιλογή των ερωτημάτων καθώς και η σημασία που αυτό εννοεί να τους αποδίδει στο πλαίσιο μιας διαφοράς που του έχει υποβληθεί, διαφεύγουν από τον έλεγχο του ΔΕΚ...». Πάντως ορισμένοι Γενικοί Εισαγγελείς εξέφρασαν αμφιβολίες για το αν το παραπάνω απόσπασμα θα έπρεπε να ισχύει και στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες τα ερωτήματα φέρνουν το στίγμα «προφανούς λάθους εκτίμησης» ή αν είναι «εμφανώς χωρίς καμία σχέση με την κύρια διαφορά»

⁴¹ Δούκας, Δημήτριος, ό.π. (υποσημ. 8), 1995, σ.331-348 (ειδ.σ.345).

(προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Maurice Lagrange στην υπόθεση *Costa/ENEL*). Αυτή την επιφύλαξη υιοθέτησε το Δικαστήριο και στην απόφαση του *Foglia/Novello II*, κατά την οποία δέχτηκε ότι σε περίπτωση που ο παραπέμπων δικαστής δε θεμελιώσει ικανοποιητικά το αναγκαίο της παραπομπής καθώς και τη σχέση του ερωτήματος με την επίλυση της κύριας διαφοράς, αρνείται να απαντήσει ακόμη και αν η διασαφήνιση του θιγόμενου προβλήματος παρουσιάζει το γενικό ενδιαφέρον και προάγει την ορθή εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου.

Εν συνεχεία, στην απόφασή του της 26.9.1985, 166/1984, *Thomasdunger* το Δικαστήριο επιβεβαίωσε την αρχή ότι εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο «...να εκτιμήσει, εν όψει των πραγματικών περιστατικών κάθε υποθέσεως, αν η επίλυση του προδικαστικού ζητήματος είναι αναγκαία για να κρίνει τη διαφορά της οποίας έχει επιλυθεί...»⁴². Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται και οι αποφάσεις του ΔΕΚ της 23.3.1995, C-458/1993, *Saddik* (σκέψεις 12, 15 και 16) και της 7.4.1995, C-167/1994, *Grau Gomis* (σκέψεις 8, 9 και 11), στις οποίες το Δικαστήριο έκρινε ότι τα παραπέμποντα δικαστήρια δεν του είχαν παράσχει επαρκή στοιχεία σχετικά με το πραγματικό και νομικό πλαίσιο της διαφοράς, ούτε τους λόγους για τους οποίους θεωρούσαν ότι οι διατάξεις της Συνθήκης περί ελεύθερης κυκλοφορίας εμπορευμάτων και ανταγωνισμού -τις οποίες επικαλούνταν- είχαν σχέση με την εφαρμοστέα στις δύο υποθέσεις νομοθεσία. Σε άλλη απόφασή του, της 15.6.1995, C-422-424/1993, *Erasun* το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν έχει δικαιοδοσία να απαντήσει στα υποβληθέντα προδικαστικά ερωτήματα και ότι η αποστολή του δεν είναι να διατυπώνει συμβουλευτικές γνώμες, αλλά να συμβάλλει στην αποτελεσματική επίλυση μιας διαφοράς. Ανάλογα και στην απόφασή του της 16.7.1992, C-83/1991, *Meilicke*⁴³ (σκέψη 19) το Δικαστήριο αρνήθηκε να εκδώσει προδικαστική απόφαση, αναφερόμενο στην υποχρέωση συνεργασίας εθνικών και Ευρωπαϊκού δικαστηρίου και στην παράγωγη αρχή της αποδοχής και απάντησης των προδικαστικών ερωτημάτων, με την αιτιολόγηση ότι δεν αποδεικνυόταν ότι το προδικαστικό ερώτημα που του τέθηκε συνδεόταν άμεσα με την ουσία της επίδικης υπόθεσης. Παράλληλα στην απόφασή του της 17.5.1994, C-18/1993, *Corsica Ferries Italia* το Δικαστήριο επανέλαβε ότι δεν είχε δικαιοδοσία να κρίνει ερωτήματα άσχετα με το

⁴² Χριστιανός, Βασίλειος, «Αμφιλεγόμενες αρμοδιότητες του ΔΕΚ στη διαδικασία προδικαστικής παραπομπής», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, ειδικό τεύχος, 2001, σ.569-578 (ειδ.σ.571).

⁴³ Φατούρος, Αργύρης/Πλιάκος, Αστερής, *Κεφάλαια Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σ.228-236 (ειδ.σ.231).

κύριο αντικείμενο της υπόθεσης. Ομοίως και στην απόφαση της 16.5.1994, C-482/1993, *Monin Automobiles* το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν είχε αρμοδιότητα να απαντήσει σε προδικαστικά ερωτήματα επειδή αυτά δεν αφορούσαν σε κάποια αναγκαία για την επίλυση της διαφοράς ερμηνεία της ενωσιακής νομοθεσίας. Τέλος, στην απόφαση της 16.7.1992, C-343/1990, *Manuel José Lourenço Dias* το Δικαστήριο παραδέχτηκε ότι τα εθνικά δικαστήρια είναι εκ πρώτης όψεως αρμόδια να κρίνουν, πότε απαιτείται να υποβληθεί κάποιο προδικαστικό ερώτημα. Στη συνέχεια όμως, επικαλούμενο την υπόθεση *Foglia II*, έκρινε ότι έχει και το ίδιο δικαίωμα σε συγκεκριμένες περιπτώσεις να αρνηθεί να ασκήσει δικαιοδοσία, όπου πιστεύει ότι δεν θα έπρεπε να την ασκήσει. Μια από τις περιπτώσεις αυτές είναι και όταν τα προδικαστικά ερωτήματα δεν συνδέονται άμεσα με την επίδικη διαφορά.

Υπήρξαν και περιπτώσεις ωστόσο που το Δικαστήριο παρέσχε στο εθνικό δικαστήριο την ερμηνεία διατάξεων ενωσιακής νομοθεσίας, παρόλο που στις διατάξεις αυτές εξαιρούντο ρητά από το πεδίο εφαρμογής τους καταστάσεις που προσομοίαζαν στην κατάσταση στην οποία τελούσαν οι προσφεύγοντες στις επίδικες υποθέσεις. Στις αποφάσεις ΔΕΚ της 18.10.1990, C-297/1988, *Dzodzi* και της 8.11.1990, C-231/1989, *Gmurzynska* το Δικαστήριο στήριξε την αρμοδιότητά του κυρίως σε δύο επιχειρήματα: α) στο ότι το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ δεν αποκλείει από την αρμοδιότητα του Δικαστηρίου τις αιτήσεις εκδόσεως προδικαστικής απόφασης που αναφέρονται σε ενωσιακή διάταξη, όταν το εθνικό δικαστήριο κράτους μέλους παραπέμπει στη διάταξη αυτή προκειμένου να προσδιορίσει τους κανόνες οι οποίοι εφαρμόζονται σε καθαρά εσωτερική του κατάσταση και β) στο ότι η ενωσιακή έννομη τάξη έχει πρόδηλο συμφέρον να ερμηνεύεται κατά τρόπο ενιαίο κάθε διάταξη του ενωσιακού δικαίου ανεξαρτήτως των συνθηκών υπό τις οποίες εφαρμόζεται. Στο ίδιο σκεπτικό κινήθηκε το Δικαστήριο και στις αποφάσεις της 17.7.1997, C-28/1995, *Leur-Bloem* και C-130/1995, *Giloy*, στις οποίες και πάλι το ζήτημα ήταν αν το Δικαστήριο ήταν αρμόδιο να απαντήσει στα ερωτήματα εθνικού δικαστηρίου σχετικά με την ερμηνεία της ενωσιακής νομοθεσίας, όταν τα ερωτήματα αυτά εντάσσονται στο πλαίσιο διαφοράς όπου το ενωσιακό δίκαιο δεν εφαρμόζεται *de plano*, αλλά επειδή παραπέμπει σε αυτό η εθνική νομοθεσία.

β. Η σαφής διατύπωση

Το Δικαστήριο μπορεί επίσης να εκδώσει απορριπτική προδικαστική απόφαση λόγω μη σαφούς διατυπώσεως του προδικαστικού ερωτήματος, κατά τρόπο που να επιτρέπει στο Δικαστήριο να εκδώσει μια λογική νομική απάντηση. Η περίπτωση αυτή βέβαια θα πρέπει να διαχωριστεί από την κατάσταση στην οποία το Δικαστήριο επιχειρεί να συνάγει το αληθινό ερώτημα από μία μη προσηκόντως διατυπωμένη προδικαστική παραπομπή. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο δε μπορεί να μεταβάλει ουσιωδώς το περιεχόμενο του προδικαστικού ερωτήματος, παρά μόνο να ξεχωρίσει και να απαντήσει στα σημεία αυτά του ερωτήματος που ανταποκρίνονται στην πραγματική πρόθεση του εθνικού δικαστή, ειδικά από τη στιγμή που οι κυβερνήσεις των κρατών μελών και τα διάδικα μέρη ενημερώνονται από το Δικαστήριο για την προδικαστική παραπομπή και δικαιούνται να υποβάλλουν παρατηρήσεις κατά το άρθρο 20 του Οργανισμού του Δικαστηρίου.

Το Δικαστήριο αντιμετωπίζει ωστόσο και περιπτώσεις στις οποίες τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης είναι τόσο ασαφή, ώστε να αδυνατεί να εφαρμόσει τους σχετικούς κανόνες του ενωσιακού δικαίου. Έχει τονιστεί άλλωστε από το Δικαστήριο ότι το εθνικό δικαστήριο πρέπει να προσδιορίζει το πραγματικό και νομοθετικό περιεχόμενο του προδικαστικού ερωτήματος, ή τουλάχιστον να εξηγεί τις πραγματικές υποθέσεις στις οποίες βασίζεται, αφού έτσι εξυπηρετείται ένας διπλός σκοπός: Πρώτον, να έχει το Δικαστήριο τη δυνατότητα να αποδώσει μια ερμηνεία της ενωσιακής νομοθεσίας η οποία είναι χρήσιμη για το εθνικό δικαστήριο. Δεύτερον, όπως προαναφέρθηκε, για να έχουν οι κυβερνήσεις των κρατών μελών και τα λοιπά ενδιαφερόμενα μέρη την ευκαιρία να υποβάλλουν παρατηρήσεις, κατ' εφαρμογή του άρθρου 20 του Οργανισμού του Δικαστηρίου⁴⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση του ΔΕΚ της 26.1.1993, C-320-322/1990, *Telemarsicabruzzo et al.* κατά την οποία, λόγω ουσιώδους άγνοιας επί των πραγματικών περιστατικών της υποθέσεως το Δικαστήριο έκρινε αδύνατη την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και άρα την έκδοση της προδικαστικής απόφασης.

Ωστόσο το Δικαστήριο δεν έκρινε κατά τον ίδιο τρόπο σε δύο άλλες αποφάσεις του. Στην πρώτη απόφασή του της 3.3.1994, C-316/1993, *Vaneetveld/Le Foyer* το Δικαστήριο απέρριψε την ένσταση της γαλλικής κυβέρνησης σχετικά με το

⁴⁴ Τριανταφύλλου – Αλμπανίδου, Φλώρα, «Συνέπειες της απόφασης του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων επί υποβολής προδικαστικού ερωτήματος», σε: *Δίκη*, Ευνομία, Αθήνα, τεύχος , 2001, σ. 657-671 (ειδ.σ.667).

παραδεκτό του προδικαστικού ερωτήματος, θεωρώντας ότι σε περίπτωση που τα ερωτήματα άπτονται σε συγκεκριμένα τεχνικά θέματα το Δικαστήριο επιλαμβάνεται της παραπομπής, ακόμα και αν ο παραπέμπων δικαστής δεν έχει κάνει μια εξαντλητική παρουσίαση των νομικών και πραγματικών δεδομένων. Στη δεύτερη απόφασή του της 5.10.1994, C-133, 300, 362/1993, *Crispoltoni* το Δικαστήριο έκρινε ότι ο πολύ σύντομος χαρακτήρας του παραπεμπτικού βουλεύματος δεν καθιστούσε την παραπομπή απαράδεκτη στο μέτρο που ένα προγενέστερο ερώτημα είχε επιτρέψει στο Δικαστήριο να έρθει σε επαφή με το νομικό και πραγματικό πλαίσιο του προβλήματος. Ανάλογη ήταν και η απόφαση ΔΕΚ της 13.4.2000, C-176/1996, *Lehtonen and Castors Braine* όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι κατά την έκταση που το προδικαστικό ερώτημα αφορούσε τους κανόνες περί ανταγωνισμού της Συνθήκης, η σχετική διάταξη δεν παρείχε επαρκείς πληροφορίες ώστε να του δώσει τη δυνατότητα να παράσχει καθοδήγηση ως προς τον θέμα που ετέθη υπό αμφισβήτηση στην κύρια δίκη.

Με αυστηρότερο τρόπο προσέγγισε το Δικαστήριο το θέμα αυτό στην απόφαση της 28.6.2000, C-116/2000, *Laguillaumie*. Το Δικαστήριο απέρριψε το προδικαστικό ερώτημα διότι το εθνικό δικαστήριο δεν είχε επεξηγήσει τη σχέση μεταξύ των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου και της πραγματικής κατάστασης ή της εφαρμοστέας εθνικής νομοθεσίας. Κι αυτό διότι στα πλαίσια του άρθρου της προδικαστικής παραπομπής το εθνικό δικαστήριο είναι το μόνο που μπορεί να καθορίζει το σκοπό και το πεδίο της παραπομπής, ενώ θέτει και το νομικό πλαίσιο εντός του οποίου τα μέρη καλούνται να υποβάλλουν παρατηρήσεις. Επιπροσθέτως, μόνο η διάταξη επί της παραπομπής κοινοποιείται στα κράτη μέλη και τους ενωσιακούς θεσμούς. Το παραπέμπον δικαστήριο θα πρέπει λοιπόν να περιγράφει το ίδιο στο ερώτημά του το πραγματικό και νομοθετικό πλαίσιο της υπόθεσης, τους λόγους της παραπομπής, και τη σχέση μεταξύ αφενός των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου που αφορούν το ερώτημα και αφετέρου της εθνικής νομοθεσίας που εφαρμόζεται στην υπόθεση⁴⁵.

Συμπερασματικά, το Δικαστήριο μπορεί να αρνηθεί να εκδώσει προδικαστική απόφαση όταν το προδικαστικό ερώτημα δεν είναι σαφώς διατυπωμένο ώστε να εκδοθεί μία χρήσιμη και κατανοητή απόφαση. Επί του πρακτέου όμως το Δικαστήριο αρνείται να εκδώσει προδικαστικές αποφάσεις μόνο στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις

⁴⁵ Tridimas, Takis, ό.π. (υποσημ. 24), σ.9-50 (ειδ.σ.27-28).

οποίες το ζήτημα του ενωσιακού δικαίου για το οποίο ζητείται ερμηνεία ή έλεγχος του κύρους ορισμένων κανόνων, είναι πρόδηλα ανεφάρμοστο στην υπόθεση ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου, ή εν πάση περιπτώσει άσχετο με το κύριο αντικείμενο της (απόφαση ΔΕΚ της 16.7.1998, C-264/1996, *Imperial Chemical Industries-ICI*).

Όταν το Δικαστήριο αποφαινεται επί ενός προδικαστικού ερωτήματος προσπαθεί να δώσει μία κατά το δυνατόν πληρέστερη απάντηση⁴⁶. Είναι δυνατόν το Δικαστήριο να μην περιοριστεί στις ερωτήσεις που του τίθενται όταν κατά την εκτίμησή του αυτές δεν εξασφαλίζουν μία σφαιρική κάλυψη του προβλήματος, όπως επίσης είναι δυνατόν το Δικαστήριο να απαντήσει και σε ερωτήματα που δεν του είχαν υποβληθεί, όπως για παράδειγμα στην απόφασή του της 2.8.1993, C-271/1991, *Marshall II*. Ενεργώντας έτσι, το Δικαστήριο δεν αποσκοπεί να δυσκολέψει το έργο του δικαστή της ουσίας αλλά επιχειρεί μάλλον να εκδώσει μία απόφαση χρήσιμη, η οποία δε θα επιλύσει μόνο το ζήτημα της κύριας διαφοράς αλλά θα αποτελέσει και δεδicasμένο αναφορικά με την ερμηνεία στην οποία προβαίνει. Κατ' αυτό τον τρόπο το Δικαστήριο εξασφαλίζει καλύτερα τη συντονιστική λειτουργία των διαφόρων εννόμων τάξεων επικουρώντας ταυτόχρονα την περαιτέρω εξέλιξη του ενωσιακού δικαίου.

⁴⁶ Γεραρής, Χρίστος, «Προδικαστική παραπομπή: Η απόφαση του ΔΕΚ επί του προδικαστικού ερωτήματος», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 1995, σ. 297-312 (ειδ.σ.304).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΗΣ

I. Η απόφαση επί του προδικαστικού ερωτήματος

A. Η διαδικασία ενώπιον του ΔΕΚ (Δικαστηρίου)

1. Η υποβολή και η εκδίκαση του προδικαστικού ερωτήματος

α. Χρονικό σημείο υποβολής και τρόπος διατύπωσης του προδικαστικού ερωτήματος

Η διαδικασία για την έκδοση της προδικαστικής αποφάσεως του Δικαστηρίου επί του ερωτήματος του εθνικού δικαστηρίου προβλέπεται κυρίως από το άρθρο 20 του Οργανισμού του Δικαστηρίου και τα άρθρα 95, 103 και 104 του Κανονισμού Διαδικασίας. Το άρθρο 103 § 1 θέτει τον κανόνα ότι εφαρμόζονται καταρχήν οι διατάξεις του Κανονισμού Διαδικασίας «*υπό την επιφύλαξη των προσαρμογών που υπαγορεύονται από τη φύση της αιτήσεως εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως*».

Το προδικαστικό ερώτημα υποβάλλεται αποκλειστικά με πρωτοβουλία του εθνικού δικαστή ενώ ο ρόλος των διαδίκων περιορίζεται στο ελάχιστο, αφού μπορεί να υποβληθεί είτε το έχουν ζητήσει οι διάδικοι είτε όχι. Παράλληλα ο δικαστής του παραπέμποντος δικαστηρίου είναι ο μόνος αρμόδιος για να κρίνει: α) το προδικαστικό ερώτημα που θα υποβάλλει και β) το χρονικό σημείο της δίκης κατά το οποίο θα το υποβάλλει. Αυτό γίνεται διότι ο εθνικός δικαστής έχει άμεση γνώση των πραγματικών επιχειρημάτων των διαδίκων και γνωρίζει σε ποιο στάδιο της διαδικασίας χρειάζεται τις απαντήσεις του Δικαστηρίου. Δεδομένου δε ότι η διαδικασία του άρθρου 267 ΣΛΕΕ εξαρτάται από παράγοντες οικονομίας και διευκόλυνσης της δίκης, η επιλογή του πρόσφορου χρόνου για την κίνηση αυτής της διαδικασίας εναπόκειται κι αυτή αποκλειστικά στον εθνικό δικαστή.

Το ίδιο το Δικαστήριο έχει άλλωστε υποστηρίξει ότι προκειμένου να αποβεί χρήσιμη για τον εθνικό δικαστή η ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, κρίνεται σκόπιμο να έχει ήδη προσδιορισθεί το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα τοποθετηθεί η

ζητούμενη ερμηνεία⁴⁷. Το Δικαστήριο ήταν ιδιαίτερα κατατοπιστικό στην απόφασή του της 10.3.1981, 36 και 71/1980, *Irish Creamery* και ειδικότερα στις σκέψεις 6 και 7 αυτής, όπου επεσήμανε ότι: «*Η ανάγκη να επιτευχθεί μια ερμηνεία τού κοινοτικού δικαίου πού θα είναι χρήσιμη στον εθνικό δικαστή απαιτεί ... να προσδιοριστεί το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να τοποθετηθεί η ερμηνεία πού ζητείται. Από τη σκοπιά αυτή μπορεί να αποτελεί πλεονέκτημα, σε ορισμένες περιστάσεις, το να έχουν αποδειχθεί τα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως και να έχουν επιλυθεί τα προβλήματα που είναι καθαρά εθνικού δικαίου κατά το χρόνο της παραπομπής στο Δικαστήριο, έτσι ώστε να επιτρέψουν στο τελευταίο να γνωρίζει όλα τα πραγματικά και νομικά στοιχεία πού μπορεί να είναι σημαντικά για την αιτούμενη ερμηνεία τού κοινοτικού δικαίου. Εντούτοις, οι σκέψεις αυτές δεν περιορίζουν σε τίποτε την ευχέρεια εκτιμήσεως τού εθνικού δικαστή, πού είναι ο μόνος πού έχει άμεση γνώση των πραγματικών περιστατικών τής υποθέσεως και των επιχειρημάτων των διαδίκων και ο οποίος πρέπει να αναλάβει την ευθύνη της δικαστικής αποφάσεως που θα εκδοθεί και είναι, συνεπώς, σε καλύτερη θέση από κάθε άλλον να κρίνει σε ποιό στάδιο της διαδικασίας έχει ανάγκη από προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου*».

Παράλληλα είχε υποστηριχθεί, με την ευκαιρία υποβολής προδικαστικού ερωτήματος κατά τη διάρκεια ανακρίσεων κατ' αγνώστων, ότι η υποβολή του ερωτήματος πριν βρεθούν οι υπαίτιοι είναι πρόωγη. Διότι αν βρεθούν αργότερα θα έχουν χάσει την ευκαιρία να υποστηρίξουν ενώπιον του ΔΕΚ την ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου που τους εξυπηρετεί καλύτερα και ότι έτσι περικοπτόταν το δικαίωμα ακροάσεως τους. Το επιχείρημά αυτό δεν έγινε δεκτό από το Δικαστήριο, το οποίο έκρινε, με την απόφασή του της 11.6.1987, 14/1986, *Pretore di Salò* (σκέψεις 12 και 13) ότι ο εθνικός δικαστής έχει πάντα τη δυνατότητα να υποβάλει και δεύτερο προδικαστικό ερώτημα διασφαλίζοντας έτσι και τα δικαιώματα υπεράσπισης όλων των πλευρών.

Το εθνικό δικαστήριο είναι επίσης ελεύθερο να επιλέξει στην απόφαση περί παραπομπής τον τρόπο με τον οποίο θα διατυπώσει το προδικαστικό ερώτημα⁴⁸. Θα πρέπει ωστόσο να προσέξει δύο πράγματα: Πρώτον, το ότι καταρχήν το προδικαστικό ερώτημα πρέπει να περιορίζεται στην ερμηνεία ή το κύρος κοινοτικού κανόνα, αφού

⁴⁷ Σαχπεκίδου, Ευγενία, «Προδικαστική παραπομπή: Η διαδικασία ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου μέχρι το σημείο υποβολής του προδικαστικού ερωτήματος», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 1995, σ.323.

⁴⁸ Σκουρής, Βασίλειος, ό.π. (υποσημ. 21), σ.441-450 (ειδ.σ.448-449).

η ερμηνεία του εθνικού δικαίου και η εκτίμηση του κύρους του δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του Δικαστηρίου. Δεύτερον, το ότι η απόφαση περί παραπομπής πρέπει να είναι αιτιολογημένη με συνοπτικό μεν τρόπο, αλλά επαρκώς πλήρης ώστε να επιτρέπει τόσο στο Δικαστήριο όσο και σ' αυτούς στους οποίους πρέπει να κοινοποιηθεί (κράτη μέλη, Επιτροπή, ενδεχομένως και Συμβούλιο και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο) να αντιληφθούν το πραγματικό και νομικό πλαίσιο της υπόθεσης της κύριας δίκης.

Ειδικότερα, η παραπεμπτική απόφαση θα πρέπει να εκθέτει: i) τα πραγματικά περιστατικά, η γνώση των οποίων είναι απαραίτητη για την ικανότητα κατανόησης του νομικού περιεχομένου της διαφοράς της κύριας δίκης, ii) τα στοιχεία δικαίου που ενδεχομένως έχουν εφαρμογή, iii) τους λόγους που ώθησαν το εθνικό δικαστήριο να υποβάλλει το ερώτημα στο ΔΕΚ, εν ανάγκη και iv) τα επιχειρήματα των διαδίκων. Περαιτέρω η απόφαση περί παραπομπής πρέπει να συνοδεύεται από αντίγραφο των εγγράφων τα οποία είναι αναγκαία για την ορθή κατανόηση της διαφοράς, ιδίως των εφαρμοστέων εθνικών διατάξεων. Επειδή όμως ο φάκελος και τα συνημμένα στην περί παραπομπής απόφαση έγγραφα δεν μεταφράζονται πάντοτε ολόκληρα στις διάφορες επίσημες γλώσσες της κοινότητας, το εθνικό δικαστήριο οφείλει να μεριμνά ώστε να περιέχονται όλα τα κρίσιμα στοιχεία στην ίδια την απόφασή του.

Η αξία του κειμένου της προδικαστικής απόφασης για την όλη διαδικασία του άρθρου 267 ΣΛΕΕ είναι περισσότερο από καθοριστική. Αποτελεί το σημείο αναφοράς του δικαστή του ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, διότι οι πληροφορίες που περιέχονται στην παραπεμπτική απόφαση θεωρούνται δεδομένες, δεν μπορούν να τεθούν υπό αμφισβήτηση και έχουν ως στόχο να διαφωτίσουν το Δικαστήριο. Δεν είναι για παράδειγμα καθόλου περιττό ο εθνικός δικαστής να περιγράφει το περιεχόμενο των κρίσιμων διατάξεων του εσωτερικού δικαίου έτσι ώστε να μην αναγκάζεται ο ενωσιακός δικαστής να αναζητεί (και να μεταφράζει) εθνικούς κανόνες δικαίου, με τον κίνδυνο να παρανοήσει την ακριβή σημασία τους. Όσο πληρέστερη δηλαδή είναι η παραπεμπτική απόφαση του εθνικού δικαστηρίου, τόσο ταχύτερα θα εξελιχθεί η διαδικασία και τόσο ουσιαστικότερη θα είναι η απάντηση του Δικαστηρίου. Έτσι αιτιολογείται και η άποψη ότι η ποιότητα της απόφασης του εθνικού δικαστή προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό και την ποιότητα της απόφασης του Δικαστηρίου.

β. Η πρόοδος της διαδικασίας ενώπιον του ΔΕΚ (Δικαστηρίου)

Η ιδιαιτερότητα της δίκης που ανοίγεται με το προδικαστικό ερώτημα του εθνικού δικαστηρίου έναντι των λοιπών δικών που διεξάγονται ενώπιον του Δικαστηρίου, είναι η έλλειψη του στοιχείου της αντιδικίας⁴⁹. Στις προσφυγές παραβάσεως, τις προσφυγές ακυρώσεως και τις αγωγές αποζημιώσεως, τα διάδικα μέρη έχουν την ιδιότητα του «ενάγοντος» και του «εναγόμενου», υπό την έννοια ότι κάθε πλευρά ζητεί να γίνουν δεκτές οι δικές της προτάσεις και να απορριφθούν οι προτάσεις του αντιδίκου. Αντίθετα κατά την εκδίκαση αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως δεν υπάρχουν διάδικοι με την τεχνική έννοια του όρου, αλλά ένα εθνικό δικαστήριο επιδιώκει την αρωγή του ευρωπαϊκού Δικαστηρίου στην επεξεργασία της υποθέσεως, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ομοιόμορφη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου στο σύνολο των κρατών μελών. Έτσι, στα πλαίσια της κύριας διαφοράς που εκκρεμεί ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου, προκαλείται μια παρεμπίπτουσα δίκη στην οποία καλούνται να καταθέσουν τις παρατηρήσεις τους οι διάδικοι της κύριας δίκης, τα κράτη μέλη και η Επιτροπή. Τα πρόσωπα αυτά συμμετέχουν στην παρεμπίπτουσα δίκη όχι υπό την ιδιότητα του διαδίκου αλλά ως *amicus Curiae*. Με την έκδοση της προδικαστικής αποφάσεως του Δικαστηρίου δεν τερματίζεται η κύρια δίκη αλλά συνεχίζεται ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου το οποίο παρέπεμψε. Η ιδιοτυπία αυτή της παρεμπίπτουσας δίκης εξηγεί και τις παρεκκλίσεις που υπάρχουν κατά την πρόοδο της διαδικασίας ενώπιον του Δικαστηρίου.

Η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου διακρίνεται σε γραπτή και σε προφορική⁵⁰. Η γραπτή διαδικασία διεξάγεται σύμφωνα με το άρθρο 20 §§ 2, 3 του Οργανισμού του ΔΕΕ. Όταν η περιέχουσα το προδικαστικό ερώτημα απόφαση περιέλθει στο Δικαστήριο (επιμελεία της γραμματείας του δικαστηρίου που υποβάλλει το ερώτημα) μεταφράζεται από τη Μεταφραστική Υπηρεσία του Δικαστηρίου σε όλες της γλώσσες της Ενώσεως. Εν συνεχεία, κοινοποιείται από τη γραμματεία του Δικαστηρίου -κατά τη σειρά και εντός των προθεσμιών που καθορίζει ο Κανονισμός Διαδικασίας- στους διαδίκους, σε όλα τα κράτη μέλη καθώς και στα θεσμικά όργανα της Ένωσης. Εν συνεχεία δημοσιεύεται στην Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανακοίνωση, η οποία αναφέρει μεταξύ άλλων τους διαδίκους και τα προδικαστικά ερωτήματα. Στους διαδίκους, στα κράτη μέλη

⁴⁹ Γεραρής, Χρίστος, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 297-312 (ειδ.σ.297-298).

⁵⁰ Χιώλος, Κωνσταντίνος, «Η ευρωπαϊκή δικαστική προστασία», σε: *Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου*, Π. Μεντζελόπουλος, Αθήνα, τεύχος 3, 2010, σ.576-589 (ειδ.σ.583).

και τα θεσμικά όργανα παρέχεται εν συνεχεία προθεσμία δύο μηνών προκειμένου να υποβάλλουν γραπτές παρατηρήσεις. Παράλληλα ορίζεται από τον Πρόεδρο του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως⁵¹ ένας Εισηγητής Δικαστής και ένας Γενικός Εισαγγελέας για να παρακολουθούν την εξέλιξη της υπόθεσης.

Τη γραπτή διαδικασία ακολουθεί -κατά κανόνα- η προφορική διαδικασία, η οποία διεξάγεται κατά το άρθρο 28 του Οργανισμού του ΔΕΕ και το άρθρο 56 του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου. Η υπόθεση συζητείται σε δημόσια συνεδρίαση ενώπιον του Δικαστηρίου και του Γενικού Εισαγγελέως. Οι δικαστές και ο Γενικός Εισαγγελέας μπορούν να θέσουν στους διαδίκους τις ερωτήσεις που κρίνουν σκόπιμες. Μερικές εβδομάδες αργότερα και πάλι σε δημόσια συνεδρίαση, ο Γενικός Εισαγγελέας αναπτύσσει τις προτάσεις του ενώπιον του Δικαστηρίου, αναλύοντας λεπτομερειακά τις νομικές, κυρίως, πτυχές της διαφοράς και προτείνει στο Δικαστήριο την ενδεδειγμένη λύση της διαφοράς. Κατ' αυτό τον τρόπο τερματίζεται το προφορικό στάδιο της διαδικασίας.

Διαφορετική διαδικασία ακολουθείται στην περίπτωση της ταχείας διαδικασίας των άρθρων 23α του πρωτοκόλλου αριθ. 3 του Οργανισμού του ΔΕΕ και του άρθρου 104α του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου, καθώς και στην περίπτωση της λεγόμενης «επείγουσας προδικαστικής παραπομπής» («Procédure Préjudicielle d' Urgence – P.P.U.»), η οποία διέπεται από τα άρθρα 23α του πρωτοκόλλου αριθ. 3 του Οργανισμού του ΔΕΕ και το άρθρο 104γ του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου. Ο λόγος για τον οποίο ακολουθείται ελαφρώς διαφοροποιημένη διαδικασία είναι διότι στις διαδικασίες αυτές κύριος στόχος είναι η ταχύτητα της εκδίκασης της υποθέσεως.

2. Ανάκληση και ένδικα μέσα –

Επανεξέταση και αναθεώρηση της διοικητικής πράξης

⁵¹ Πρόεδρος του ΔΕΕ είναι ο κ. Βασίλειος Σκουρής, Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

α. Ανάκληση προδικαστικής παραπομπής και
ένδικο μέσα κατά της παραπεμπτικής απόφασεως

Ο εθνικός δικαστής ο οποίος κατά την εκδίκαση της ενώπιον του διαφοράς διαπιστώνει ότι χρειάζεται τη συνδρομή του Δικαστηρίου για σημαντικό ζήτημα δικαίου της Ένωσης, εκδίδει ως επί το πλείστον μία απόφαση με την οποία παραπέμπει τα κρίσιμα κατά την γνώμη του ερωτήματα στο Δικαστήριο. Αν και το Δικαστήριο προκλήθηκε επανειλημμένα να αντιμετωπίσει με ενιαία και ομοιόμορφα κριτήρια για όλα τα εθνικά συστήματα το ζήτημα της ασκήσεως ενδίκων μέσων κατά αυτής της αποφάσεως που υποβάλλει προδικαστικό ερώτημα, επιμένει μέχρι σήμερα ότι το θέμα ανήκει στην αρμοδιότητα της εθνικής δικονομίας⁵². Κατά συνέπεια η απόφαση αυτή υπόκειται σε όλους τους δικονομικούς κανόνες του εθνικού δικαίου του δικάζοντος δικαστή. Σε άλλα εθνικά δίκαια η παραπεμπτική απόφαση προσβάλλεται με ένδικο μέσα, σε άλλα εθνικά δίκαια η απόφαση αυτή είναι απρόσβλητη.

Με αφορμή την απόφαση ΔΕΚ της 16.1.1974, 166/1973, *Rheinmühlen*, το Δικαστήριο ασχολήθηκε με τα προβλήματα που δημιουργούνται από την άσκηση ενδίκων μέσων κατά των παραπεμπτικών αποφάσεων εθνικών δικαστηρίων. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ήταν, ότι η πλήρης παραπομπή στα επιμέρους εθνικά δικονομικά συστήματα προκαλεί μεγάλη σύγχυση. Κατά συνέπεια, προτάθηκε να αποκλειστεί από το ίδιο το ενωσιακό δίκαιο η δυνατότητα προσβολής των παραπεμπτικών αποφάσεων με οποιοδήποτε ένδικο μέσο. Ωστόσο εν συνεχεία έγινε δεκτό ότι στα θέματα αυτά τον λόγο έχει μόνο η εθνική δικονομία κάθε κράτους. Μάλιστα όπως χαρακτηριστικά παρατηρήθηκε ούτε η Συνθήκη, ούτε ο Οργανισμός του Δικαστηρίου μπορούν -χωρίς ρητή διάταξη- να επηρεάζουν την οργάνωση και τους διαδικαστικούς κανόνες που δεσμεύουν τα εθνικά δικαστήρια.

Από το εσωτερικό δίκαιο λοιπόν των κρατών μελών εξαρτάται αν και μετά την παραπεμπτική απόφαση ο εθνικός δικαστής διατηρεί τον έλεγχο προόδου της υπόθεσης ή οφείλει οπωσδήποτε να αναμείνει την απόφαση του Δικαστηρίου. Το δίκαιο της ΕΕ δεν εμποδίζει την ανάκληση του ερωτήματος για λόγους που κρίνει ο εθνικός δικαστής, όπως για παράδειγμα λόγω παραιτήσεως, συμβιβασμού, κατάργησης της δίκης, καθώς επίσης και λόγω πιθανής ακυρώσεως (αναιρέσεως) της παραπεμπτικής απόφασης μετά την άσκηση ένδικου μέσου. Επομένως, εφόσον κατά

⁵² Σαχπεκίδου, Ευγενία, ό.π. (υποσημ. 13), σ.737-765 (ειδ.σ.758).

το εθνικό δίκαιο επιτρέπονται ένδικα μέσα και το ανώτερο δικαστήριο εξαφανίσει την παραπεμπτική απόφαση, δεν μπορεί να συνεχιστεί η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου και η υπόθεση πρέπει να διαγραφεί.

Τα ελληνικά δικαστήρια επέλυσαν το πρόβλημα γρήγορα και με ορθό τρόπο. Σύμφωνα με το ελληνικό δίκαιο το δικαστήριο που κρίνει ότι πρέπει να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα αναστέλλει την εκδίκαση της υπόθεσης και διατυπώνει στην απόφαση του τα προδικαστικά ερωτήματα. Η απόφαση δεν προσβάλλεται με ένδικα μέσα (όπως επιβεβαιώθηκε με την υπ' αριθ. 849/1988 απόφασή του ΑΠ) αλλά υπόκειται μόνο σε ανάκληση είτε από το ίδιο δικαστή, είτε αυτεπαγγέλτως, είτε ύστερα από πρόταση του διαδίκου (άρθρο 309 ΚΠολΔ).

β. Υποχρέωση επανεξέτασης και αναθεώρησης της διοικητικής πράξης που προσκρούει στο ενωσιακό δίκαιο

Στο σημείο αυτό θα εξετασθεί το πώς οφείλει να ενεργήσει η διοίκηση όταν αντιμετωπίζει αίτημα επανεξέτασης (και αναθεώρησης) μιας υπόθεσης που έχει περατωθεί με την έκδοση δυσμενούς για τον ιδιώτη πράξης, η οποία ερείδεται σε συγκεκριμένη ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και έχει επιβεβαιωθεί ως προς τη νομιμότητά της από το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού, εφόσον ακολουθεί απόφαση του Δικαστηρίου που επιλύει το ζήτημα ενωσιακού δικαίου με διαφορετικό τρόπο⁵³. Αρχικά η νομολογία του Δικαστηρίου ήταν αρνητική στην υποχρέωση, ύστερα από έκδοση ακυρωτικής απόφασης και μετά από σχετική αίτηση των ενδιαφερόμενων, επανεξέτασης από το διοικητικό όργανο όμοιων ή παρόμοιων με την ακυρωθείσα πράξεων. Όπως έκρινε το Δικαστήριο η αρχή της ασφάλειας δικαίου που διέπει το ενωσιακό δίκαιο δεν επιβάλλει, κατ' αρχήν, στο διοικητικό όργανο την υποχρέωση να ανακαλέσει μια διοικητική απόφαση που κατέστη απρόσβλητη λόγω εκπνοής των εύλογων προθεσμιών προσβολής της ή εξαντλήσεως των ενδίκων μέσων (σχετική απόφαση ΔΕΚ της 14.9.1999, C-310/1997 P, *Επιτροπή κατά AssiDomän Kraft Products*)⁵⁴.

⁵³ Σκουρή, Βασίλειος, «Ποιες συνέπειες επιφέρει η παράβαση της υποχρέωσης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά ανώτατα δικαστήρια;», σε: *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004, σ.1341-1354 (ειδ.σ.1350-1353).

⁵⁴ Δετσαρίδης, Χρήστος, «Η επίδραση του κοινοτικού δικαίου στην νομιμότητα της διοικητικής δράσης», σε: *Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου*, Π. Μεντζελόπουλος, Αθήνα, τεύχος 1, 2010, σ.19-35 (ειδ.σ.28-30).

Από το 2004 η νομολογία του Δικαστηρίου είχε μια άλλη προσέγγιση και δέχθηκε -με πρώτη την απόφαση της 13.1.2004, C-453/2000, *Kühne & Heitz* (σκέψη 25)- ότι ένα διοικητικό όργανο μπορεί, υπό την επιφύλαξη ότι δεν θίγονται τα συμφέροντα τρίτων, να προβεί εκ νέου σε εξέταση μιας διοικητικής απόφασης που κατέστη απρόσβλητη και ότι ανάλογα με τις περιστάσεις, η ύπαρξη μιας τέτοιας εξουσίας μπορεί να συνεπάγεται την υποχρέωση ανάκλησης της απόφασης αυτής έστω και αν το εσωτερικό δίκαιο δεν επιβάλλει στο αρμόδιο όργανο την υποχρέωση να επανεξετάσει συστηματικά τις διοικητικές αποφάσεις που έχουν καταστεί απρόσβλητες, προκειμένου να τις εναρμονίσει με μεταγενέστερη νομολογία. Καθορίστηκαν μάλιστα και οι προϋποθέσεις με την συνδρομή των οποίων γεννάται υποχρέωση ανάκλησης της οριστικής διοικητικής πράξης.

Οι προϋποθέσεις αυτές είναι: i) η διοίκηση να διαθέτει κατά το εθνικό δίκαιο την εξουσία να επανεξετάσει την απόφαση αυτή, ii) η διοικητική πράξη να κατέστη απρόσβλητη κατόπιν απόφασης εθνικού δικαστηρίου που αποφαινεται σε τελευταίο βαθμό, iii) η εν λόγω απόφαση του εθνικού δικαστηρίου να στηρίχθηκε σε ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου η οποία βάσει μεταγενέστερης απόφασης του ΔΕΚ αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο κατά τους όρους του άρθρου 234 εδ. γ ΣυνθΕΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) και iv) ο ενδιαφερόμενος να απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση της εν λόγω νομολογίας του Δικαστηρίου⁵⁵. Μάλιστα, όπως κρίθηκε στην απόφαση ΔΕΚ της 12.2.2008, C-2/2006, *Willy Kempter* αναφορικά με την υπό iii) προϋπόθεση της στήριξης σε εσφαλμένη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, δεν απαιτείται ο προσφεύγων στην κύρια δίκη να είχε επικαλεστεί το κοινοτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ένδικης προσφυγής που άσκησε κατά της εν λόγω διοικητικής απόφασης βάσει του εσωτερικού δικαίου. Σχετικές με το θέμα αυτό είναι και οι αποφάσεις ΔΕΚ της 14.12.1995, C-430 και 431/1993, *van Schijndel και van Veen* και της 24.10.1996, C-72/1995, *Kraaijeveld et al.*

Η λύση αυτή, στην οποία κατέληξε το Δικαστήριο με τις αποφάσεις *Kühne & Heitz* και *Willy Kempter* δεν ανατρέπει την αρχή της δικονομικής αυτονομίας. Εφόσον συντρέχουν οι ως άνω αναφερόμενες προϋποθέσεις, η εθνική διοικητική αρχή δεν έχει υποχρέωση ανάκλησης της διοικητικής πράξης, παρά μόνο αν τέτοια

⁵⁵ Ράικος, Δημήτριος, «Η ανάκληση οριστικής διοικητικής πράξης που αντιβαίνει στο κοινοτικό δίκαιο μετά την απόφαση του ΔΕΚ, της 12.2.2008, C-2/06, *Willy Kempter KG* – Η παράμετρος της αυτεπάγγελτης εξέτασης του κοινοτικού δικαίου από τον διοικητικό δικαστή», σε: *Θεωρία & Πράξη Διοικητικού Δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, τεύχος 10-11, 2008, σ.1081-1110 (ειδ.σ.1089).

δυνατότητα ανάκλησης προβλέπεται από το εθνικό δίκαιο. Ειδικότερα η διοίκηση, προκειμένου να λάβει υπ' όψιν την ορθή ερμηνεία της κρίσιμης διάταξης του ενωσιακού δικαίου όπως αυτή έχει διαμορφωθεί από το Δικαστήριο, έχει υποχρέωση να επανεξετάσει την διοικητική υπόθεση σταθμίζοντας όλους τους παράγοντες αυτής, καθώς και τις πιθανές επιπτώσεις στις έννομες σχέσεις με τρίτα πρόσωπα, ώστε να κρίνει τελικά αν επιβάλλεται η λύση της αναθεώρησης της οριστικής διοικητικής απόφασης ή αν οι υπόλοιπες παράμετροι είναι τόσο ισχυρές ώστε να υποχωρήσει η ενωσιακή νομιμότητα και να διατηρηθεί η διοικητική πράξη.

Ενόψει των ανωτέρω υποστηρίζεται ότι αν και η ελληνική έννομη τάξη δεν προβλέπει γενικά υποχρέωση για επανεξέταση παράνομων διοικητικών πράξεων, πρέπει κατ' αναλογία να εφαρμοσθεί η νομολογία που επιτάσσει την ανάκληση διοικητικής πράξης όταν υπάρχει αμετάκλητη απόφαση δικαστηρίου της Ένωσης που διαπιστώνει αντίθεση εθνικής διάταξης με το ενωσιακό δίκαιο. Αναμφιβόλως, ενόψει της ευχέρειας της διοίκησης υπό το εθνικό δίκαιο για ανάκληση παράνομης διοικητικής πράξης -και τέτοια είναι η πράξη που προσκρούει στο ενωσιακό δίκαιο- η εκδοχή αυτή είναι ορθή.

Με τις αποφάσεις *Kühne & Heitz* και *Willy Kempter* ανοίγεται ένα πολύ μεγάλο κεφάλαιο στο ζήτημα της ανάκλησης όμοιων παράνομων διοικητικών πράξεων, αφού μπορεί να έχει θετικές επιπτώσεις στην εσωτερική εθνική διαδικασία των ανακλήσεων. Διασπάται η οριστικότητα των διοικητικών πράξεων και τη θέση της ασφάλειας δικαίου παίρνει η αρχή της ενωσιακής νομιμότητας. Με τις αποφάσεις αυτές δηλαδή είναι δυνατόν να εισαχθεί στην εσωτερική έννομη τάξη των διοικητικών διαδικασιών για υποθέσεις παράβασης του ενωσιακού δικαίου, η δυνατότητα επανεξέτασης των παράνομων διοικητικών πράξεων. Έτσι, τουλάχιστον στις περιπτώσεις της ύπαρξης αμετάκλητης απόφασης του ενωσιακού δικαστηρίου, θα πρέπει αναλογικά να υποχρεώνεται η διοίκηση να ανακαλέσει όμοιες πράξεις κατά το μέρος τουλάχιστον στο οποίο διαπιστώθηκε από το Δικαστήριο η παράβαση με την ενωσιακή ρύθμιση. Διαφορετικά, τυχόν ευχέρεια της ανάκλησης και όχι υποχρέωση θα αντέβαινε όχι μόνο στην έννοια του κράτους δικαίου και στην αρχή της ισότητας, αλλά και της ενωσιακής νομιμότητας.

1. Συνέπειες ως προς το ΔΕΚ (Δικαστήριο) και το εθνικό δικαστήριο

α. Δέσμευση του Δικαστηρίου από προγενέστερη απάντησή του

Η θέση του Δικαστηρίου σχετικά με τη δέσμευση του ίδιου από προηγούμενη απόφαση του παραμένει αναλλοίωτη, όπως αυτή εύστοχα αποτυπώθηκε στις προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα στις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις ΔΕΚ 28-30/1962, *Da Costa en Shaake*⁵⁶. Στη συγκεκριμένη υπόθεση υποβλήθηκαν από Ολλανδικό διοικητικό δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με την ερμηνεία διατάξεων ενωσιακού δικαίου, των οποίων είχε ζητηθεί η ερμηνεία και είχαν ήδη επιλυθεί με την απόφαση *Van Gend en Loos*. Ενώ ο Γενικός Εισαγγελέας υπεραμύνθηκε του δικαιώματος του Δικαστηρίου να μεταβάλλει ή απλώς να παραλλάξει την άποψή του αν το κρίνει αναγκαίο ενόψει νέων πραγματικών περιστατικών, νέων επιχειρημάτων ή πολύ περισσότερο αν θεωρήσει ότι έσφαλε κατά τη προηγούμενη κρίση του, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι τα ζητήματα ερμηνείας που τέθηκαν στην συγκεκριμένη υπόθεση ήταν όμοια με εκείνα που είχαν αντιμετωπιστεί στην προηγούμενη απόφαση του, οπότε δεν συνέτρεχε και λόγος νέας ερμηνείας της ίδιας της διάταξης του ενωσιακού δικαίου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί η προσοχή με την οποία το Δικαστήριο διατύπωσε την απόφαση του ώστε να μην μπορεί να ανιχνευθεί οποιοδήποτε στοιχείο ενδεικτικό της αναγνώρισης ενός δεσμευτικού δικαστικού προηγούμενου, το οποίο θα προδίκαιε εφεξής κάθε απόφαση του περιορίζοντας την ελευθερία του κατά τη διαμόρφωση της μελλοντικής πολιτικής του.

Ήδη το Δικαστήριο έχει τη δυνατότητα να εκδώσει αιτιολογημένη διάταξη αναφερόμενο σε προηγούμενη ερμηνευτική κρίση του, σύμφωνα με την τροποποίηση του άρθρου 104 § 3 του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου, όταν πρόκειται για ένα προδικαστικό ερώτημα για το οποίο έχει ήδη απαντήσει στο παρελθόν, αφού πρώτα ενημερώσει το εθνικό δικαστήριο και χωρίς να προηγηθεί προφορική διαδικασία. Ο λόγος για τον οποίον το Δικαστήριο δε θεωρεί ότι δεσμεύεται νομικά από τις προηγούμενες απαντήσεις του πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στην εκτίμηση του ότι είναι αναγκαίο να διαφυλάξει την ευχέρεια επανεξέτασης κριθέντων ζητημάτων ερμηνείας, ακόμη και αν εντέλει καταλήξει να ακολουθήσει την

⁵⁶ Τριανταφύλλου – Αλμπανίδου, Φλώρα, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 657-671 (ειδ.σ.658-661).

προηγούμενη ερμηνεία. Στην αντίθετη περίπτωση το Δικαστήριο θα αποστερείτο της δυνατότητας να συμβάλλει δημιουργικά στην ανάπτυξη της έννομης τάξης της Ένωσης. Το Δικαστήριο, μη δεσμευόμενο από τις προηγούμενες ερμηνευτικές απαντήσεις του, διατηρεί την μόνη δυνατότητα να διορθώσει προηγούμενες ερμηνευτικές αποκλίσεις ή να αποστεί από προηγούμενη νομολογία του, η οποία έχει διαγράψει την πορεία της και δεν εξυπηρετεί πλέον τις ερμηνευτικές ανάγκες. Η δυνατότητα αυτή εξισορροπεί άλλωστε και το μη επιτρεπτό άσκησης ένδικων μέσων κατά των ερμηνευτικών αποφάσεων του Δικαστηρίου προς διόρθωση των τυχών σφαλμάτων του.

Όπως προκύπτει από την μέχρι σήμερα πρακτική του το Δικαστήριο έχει φανεί μάλλον απρόθυμο να αποστεί από προγενέστερη νομολογία του. Η τάση του αυτή εξηγείται αν αναλογισθεί κανείς ότι η ίδια η ύπαρξη του Δικαστηρίου συνδέεται με την ανάγκη ασφάλειας δικαίου και με τη διαδικασία υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, ως μέσου προώθησης της ενιαίας εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Η αξιοπιστία του θα κλονιζόταν αν αυτό συνήθιζε να αντιφάσκει προς εαυτό και να μεταστρέφει συχνά τη νομολογία του. Ίσως για τους ίδιους λόγους εξηγείται γιατί το Δικαστήριο όχι μόνο διστάζει να μεταβάλει την προηγούμενη νομολογία του, αλλά δεν επιθυμεί ούτε καν να φαίνεται ότι το πράττει όταν παρά ταύτα συντρέχουν επιτακτικοί λόγοι μεταστροφής της⁵⁷. Πίσω από την αινιγματική πολλές φορές διατύπωση των αποφάσεων του Δικαστηρίου γίνεται αντιληπτό ότι καταφεύγει σε συγκεκριμένες τεχνικές, ώστε η μεταβολή της νομολογίας του να παρίσταται λιγότερο αιφνίδια και ανατρεπτική της προηγούμενης. Για παράδειγμα, αφίσταται από την ερμηνεία του κανόνα του ενωσιακού δικαίου που ακολούθησε σε προηγούμενες αποφάσεις του τις οποίες όμως αποφεύγει να κατονομάσει, ή αναφέρεται επιδοκιμαστικά σε προηγούμενη απόφαση του από την οποία στη συνέχεια αποκλίνει.

Το Δικαστήριο ωστόσο ελάχιστες φορές έκρινε ρητά ως απαραίτητη την επανεξέταση της ερμηνείας που είχε δώσει με προηγούμενη απόφαση του. Αυτό συνέβη για παράδειγμα στην απόφαση ΔΕΚ της 17.10.1990, C-10/1989, *S.A. CNL-SUCAL NV/HAG GF A.G.* όπου το δικαστήριο δεν δίστασε να εγκαταλείψει ρητά ερμηνεία την οποία είχε δεχθεί σε προηγούμενη απόφαση του, προκειμένου να αποφύγει την αβεβαιότητα και τη σύγχυση την οποία θα δημιουργούσε κάποια

⁵⁷ Χριστιανός, Βασίλειος, *Οι μεταστροφές της νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Αντ. Ν. Σάκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1998, σ.95-120.

συγκεκριμευμένη διατύπωση. Επίσης στην απόφαση ΔΕΚ της 24.11.1993, 267 και 268/1991, *Keck* και *Mithouard* (σκέψεις 14 και 16) το Δικαστήριο απέκλινε εμφανώς από την προηγούμενη νομολογία του εκφράζοντας την απομάκρυνση του αυτή ρητά τόσο με την προαναγγελία της, ότι δηλαδή το Δικαστήριο έκρινε αναγκαίο να επανεξετάσει και να διευκρινίσει τη νομολογία του, όσο και με τη φράση «*αντίθετα προς ό,τι έχει κρίνει μέχρι στιγμής το Δικαστήριο*». Ενόψει των ανωτέρω εμφανίζεται ότι οι προηγούμενες ερμηνευτικές αποφάσεις του Δικαστηρίου, όσον αφορά τουλάχιστον τη δέσμευση του ιδίου, συγκροτούν ένα συμπαγές νομολογιακό υλικό που λόγω της σταθερότητας του και της μεγάλης ειδικής εξουσίας του Δικαστηρίου προσλαμβάνει οιονεί δεσμευτικό χαρακτήρα. Δεν αποτελούν όμως πηγή του ενωσιακού δικαίου ούτε συνιστούν δεσμευτικό δικαστικό προηγούμενο.

β. Δέσμευση του παραπέμποντος δικαστηρίου

Η προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου επί του κύρους ενωσιακής διάταξης, είτε κρίνει τη διάταξη έγκυρη είτε άκυρη, είναι δεσμευτική για το εθνικό δικαστήριο που υπέβαλε το προδικαστικό ερώτημα⁵⁸. Με άλλα λόγια, το εθνικό δικαστήριο υποχρεούται να επιλύσει την ενώπιόν του εκκρεμούσα διαφορά εφαρμόζοντας πλήρως την απόφαση του Δικαστηρίου που εξεδόθη βάσει του προδικαστικού ερωτήματος. Το Δικαστήριο ήδη από τις πρώτες αποφάσεις του (απόφαση ΔΕΚ της 24.6.1969, 29/1968, *Milch-, Fett- und Eierkontor GmbH/Hauptzollamt Saarbrücken*) τόνισε ότι η ερμηνεία που δίνει το Δικαστήριο δυνάμει του άρθρου 177 της ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) δεσμεύει τα εθνικά δικαστήρια στα οποία υποβλήθηκε η διαφορά, διευκρινίζοντας παράλληλα την έκταση της δέσμευσης του εθνικού δικαστηρίου που υπέβαλε το προδικαστικό ερώτημα. Η θέση αυτή του Δικαστηρίου παγιώθηκε με την απόφαση της 3.2.1977, 57/1976, *Benedetti/Munari* κατά την οποία κρίθηκε ότι η δέσμευση της προδικαστικής απόφασης προκύπτει ευθέως αφενός από το άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ), αφετέρου από τις πράξεις των οργάνων της Ένωσης, υπό την έννοια ότι η προδικαστική απόφαση τέμνει ένα νομικό ζήτημα και ο εθνικός δικαστής δεσμεύεται ως προς την ερμηνεία των επίμαχων διατάξεων και πράξεων.

⁵⁸ Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Η Συνθήκη της Λισσαβώνας*, Σάκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2010, σ.429-438 (ειδ.σ.437-438).

Στις ως άνω αποφάσεις, αλλά και σε μεταγενέστερες αποφάσεις όπου επαναλαμβάνεται η υποχρέωση του εθνικού δικαστηρίου να ακολουθήσει την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου που δόθηκε από το Δικαστήριο, το τελευταίο δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να αιτιολογήσει την παραπάνω υποχρέωση. Η κύρια -κατά πολλούς ερμηνευτές- αιτία για την οποία δεν προβλέφθηκαν από τη Σύμβαση κυρώσεις για την περίπτωση μη συμμόρφωσης του εθνικού δικαστηρίου που υπέβαλε το προδικαστικό ερώτημα είναι ότι τόσο οι συντάκτες της Σύμβασης, όσο και το Δικαστήριο, αντιλαμβάνονται τη δεσμευτική ενέργεια των δικαστικών αποφάσεων ως εγγενή ιδιότητά τους.

Σημειωτέον ότι η φύση της απόφασεως του Δικαστηρίου είναι ερμηνευτική - γνωμοδοτική, αφού καλύπτει μόνο τα κριθέντα από το ίδιο νομικά ζητήματα της υποθέσεως, ενώ η υποβολή των πραγματικών περιστατικών και των άλλων στοιχείων της κύριας δίκης στο Δικαστήριο συντελεί απλώς στον ευχερέστερο εντοπισμό των προβλημάτων του ενωσιακού δικαίου. Κατ' αποτέλεσμα η απάντηση που θα δοθεί από το Δικαστήριο με την προδικαστική απόφαση τοποθετείται από τον εθνικό δικαστή στη μείζονα πρόταση του δικανικού του συλλογισμού. Συνεπώς η προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου δεσμεύει καταρχήν μόνο στα πλαίσια της συγκεκριμένης υπόθεσης με αφορμή την οποία εκδόθηκε. Η δεσμευτικότητα όμως αυτή είναι πλήρης. Εντούτοις ο εθνικός δικαστής μπορεί τελικά να μην εφαρμόσει την προδικαστική απόφαση αν κρίνει ότι η ερμηνευθείσα διάταξη δεν έχει εφαρμογή στα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεώς του (απόφαση της 28.3.1979, 222/1978, *ICAP/Benevent*). Αν όμως ο εθνικός δικαστής αντιμετωπίζει δυσχέρειες ως προς την κατανόηση ή την εφαρμογή της προδικαστικής απόφασεως ή αν προκαλούνται νέα ζητήματα, δύναται να απευθύνει νέο προδικαστικό ερώτημα χωρίς να αμφισβητεί την ορθότητα της δοθείσας απαντήσεως⁵⁹.

Αν το Δικαστήριο κρίνει ότι η ενωσιακή διάταξη είναι άκυρη, τότε τα αποτελέσματά της ενεργούν όχι μόνο μεταξύ των διαδίκων, αλλά και έναντι πάντων (*erga omnes*), όπως ενεργεί η απόφαση του Δικαστηρίου επί ευθείας προσφυγής του άρθρου 230 ΣυνθΕΚ (πλέον 263 ΣΛΕΕ). Όπως κρίθηκε και από τις δύο αποφάσεις ΔΕΚ της 19.10.1977, 117/1976 και 16/1977, *Ruckdeschel* και 124/1976 και 20/1977, *Moulines et Huileries de Pont-à-Mousson et al.* κατ' ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 233 ΣυνθΕΚ (πλέον 266 ΣΛΕΕ), το θεσμικό ή λοιπό όργανο ή οργανισμός που

⁵⁹ Γεραρής, Χρίστος, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 297-312 (ειδ.σ.305-307).

εξέδωσε την αναγνωριζόμενη ως μη έγκυρη πράξη οφείλει να λάβει τα αναγκαία μέτρα για να αποκαταστήσει τη νομιμότητα. Ομοίως ανήκει στην αρμοδιότητα των εθνικών αρχών να συναγάγουν τις συνέπειες από την αναγνώριση ενωσιακής πράξεως ως ανίσχυρης, όταν σε εκτέλεση αυτής έχουν εκδοθεί εσωτερικές πράξεις οι οποίες παραμένουν πλέον χωρίς νόμιμη βάση (για παράδειγμα απόφαση ΔΕΚ της 30.10.1975, 23/1975, *Rey Soda*).

Ενίοτε όμως το Δικαστήριο δεν περιορίζεται στο να παρατηρήσει ότι εναπόκειται στις εθνικές αρχές να συναγάγουν τις συνέπειες, αλλά προσδιορίζει το ίδιο τις συνέπειες από την αναγνώριση εν όλω ή εν μέρει ως ανίσχυρης της ενωσιακής πράξεως (ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΚ της 29.6.1988, 300/1986, *Van Landschoot/Mera* και της 2.3.1989, 359/1987, *Pinna*). Η στάση αυτή, στηριζόμενη σε μια ανάλογη και ταυτόχρονα ευρεία ερμηνεία του άρθρου 231 § 2 ΣυνθΕΚ (πλέον 264 § 2 ΣΛΕΕ), ενέχει τον κίνδυνο της ενδεχόμενης υπερβάσεως από το Δικαστήριο των ορίων της αρμοδιότητάς του, εφόσον οι συνέπειες της ακυρότητας εφαρμοστέας πράξεως της Ένωσης συνάγονται κατ' αρχήν από τον εθνικό δικαστή της κύριας διαφοράς.

2. Συνέπειες ως προς άλλα δικαστήρια και το χρόνο ισχύος της αποφάσεως

α. Δέσμευση λοιπών δικαστηρίων

Υπό κανονικές συνθήκες, δέσμευση άλλων δικαστηρίων από την απόφαση επί του προδικαστικού ερωτήματος δεν νοείται με την τυπική ή δικονομική έννοια του όρου. Ο γενικός κανόνας που πηγάζει από τη διάρθρωση και τη λειτουργία της προδικαστικής παραπομπής, υπαγορεύει την απόλυτη δεσμευτικότητα της αποφάσεως του Δικαστηρίου εντός της κύριας δίκης. Ωστόσο οι αποφάσεις του Δικαστηρίου έχουν μια ευρύτερη δεσμευτικότητα, εκτός κύριας δίκης⁶⁰. Η δεσμευτικότητα μάλιστα αυτή καλύπτει όχι μόνο το δικαστήριο που υπέβαλε το ερώτημα αλλά και τον επόμενο βαθμό δικαιοδοσίας -εάν υφίσταται- καθώς και το ακυρωτικό, εάν επιληφθεί της ίδιας υποθέσεως⁶¹. Πέραν αυτού όμως η απάντηση του Δικαστηρίου επηρεάζει ουσιωδώς και συνήθως ακολουθείται από τα εθνικά

⁶⁰ Σκουρής, Βασίλειος, ό.π. (υποσημ. 2), σ.1391-1409 (ειδ.σ.1407).

⁶¹ Σαγπεκίδου, Ευγενία, ό.π.(υποσημ. 13), σ.737-765 (ειδ.σ.759).

δικαστήρια σε συναφείς υποθέσεις, αποκτώντας με τον τρόπο αυτό δεσμευτική ισχύ επί της ουσίας. Εξάλλου κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, που διαμορφώθηκε ιδίως με την απόφαση του της 27.3.1980, 66, 127 και 128/1979, *Salumi et al.* οι απαντήσεις του Δικαστηρίου έχουν γενικότερη εμβέλεια, πέρα από το συγκεκριμένο εθνικό δικαστήριο που υπέβαλε το προδικαστικό ερώτημα. Επιπροσθέτως, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και κατ' εφαρμογή της γενικής αρχής της ασφάλειας του δικαίου, μπορεί να περιοριστεί η δυνατότητα των ενδιαφερομένων να επικαλεστούν την κατ' αυτόν τον τρόπο ερμηνευθείσα διάταξη.

Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, διαφορετική είναι η κατάσταση όταν το Δικαστήριο απαντά σε ερωτήματα που αφορούν το κύρος των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης. Αν η απόφαση είναι αρνητική για τη νομιμότητα της επίμαχης πράξης, ισχύει *erga omnes* και ανατρέχει στο χρόνο έκδοσης της πράξης. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί η απόφαση ΔΕΚ της 13.5.1981, 66/1980, *SpA International Chemical Corporation* όπου το Δικαστήριο έκρινε όσον αφορά τα εθνικά δικαστήρια ότι: i) μπορούν να θεωρήσουν την εν λόγω πράξη ανίσχυρη, όταν η κρίση για το κύρος ή την ακυρότητα της πράξης παρίσταται αναγκαία στην ενώπιον τους εκκρεμή υπόθεση, ii) δεν επιτρέπεται να εφαρμόσουν μία πράξη η οποία έχει αναγνωριστεί ως ανίσχυρη με προηγούμενη απόφαση του Δικαστηρίου, γιατί αυτό θα δημιουργούσε εκ νέου αβεβαιότητα ως προς το εφαρμοστέο κοινοτικό δίκαιο και iii) αν παρ' όλα αυτά δεν αποδέχονται το ανίσχυρο της εν λόγω πράξης, διατηρούν τη δυνατότητα της εκ νέου υποβολής προδικαστικού ερωτήματος όταν εκτιμούν την ύπαρξη συμφέροντος προς τούτο.

Εντούτοις, κατά της επέκτασης των αρχών που υιοθετήθηκαν από το Δικαστήριο στην υπόθεση *SpA International Chemical Corporation* αναφορικά με την αναγνώριση του ανίσχυρου πράξης ενωσιακού οργάνου και επί των ερμηνευτικών απαντήσεων, έχει προβληθεί το επιχείρημα ότι υπάρχει ουσιώδης διαφορά μεταξύ μιας ερμηνευτικής απόφασης του Δικαστηρίου και μιας απόφασης που αναγνωρίζει το ανίσχυρο πράξης ενωσιακού οργάνου. Στη πρώτη περίπτωση το Δικαστήριο περιορίζεται στην ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου κατά τρόπο γενικό και αφηρημένο, ενώ αντίθετα είναι πρακτικά αδύνατο να αναγνωριστεί το ανίσχυρο πράξης *in abstracto*. Στη δεύτερη περίπτωση το Δικαστήριο δεν ερμηνεύει μόνο αλλά

επιπλέον εφαρμόζει τον κανόνα του ενωσιακού δικαίου⁶². Είναι όμως ευκολότερο για ένα εθνικό δικαστήριο να συμμορφωθεί προς μια τέτοια απόφαση και να μην εφαρμόσει μία πράξη που έχει αναγνωριστεί ως ανίσχυρη, από το να ακολουθήσει μία ερμηνευτική απάντηση η οποία έχει εξαχθεί κατά τρόπο αφηρημένο μεν αλλά ενόψει άλλης υπόθεσης. Αν ωστόσο δεν προκύψουν στοιχεία ικανά να θέσουν υπό αμφισβήτηση τη νομιμότητα της πράξης τότε το Δικαστήριο περιορίζεται στη σχετική διατύπωση που δεν αναπτύσσει δεσμευτικότητα πέρα από τις ανάγκες της κύριας δίκης, οπότε το κύρος της ίδιας πράξης δύναται να αμφισβητηθεί αργότερα στο πλαίσιο άλλης δίκης.

Συμπερασματικά λεκτέον ότι η δεσμευτική ενέργεια που αναπτύσσουν οι απαντήσεις του Δικαστηρίου δεν ταυτίζεται με τη δεσμευτική ενέργεια του δεδικασμένου. Το Δικαστήριο ερμηνεύει μεν τον εφαρμοστέο κανόνα του δικαίου της Ένωσης, ενώ το δεδικασμένο καταλαμβάνει μόνο έννομες σχέσεις των οποίων η διάγνωση ζητήθηκε από το διάδικο και πραγματοποιήθηκε από το δικαστήριο, χωρίς να καλύπτει αυτοτελώς την έννοια και την ερμηνεία των κανόνων δικαίου. Παράλληλα, δύσκολα νοείται δεδικασμένο το οποίο να απορρέει από δίκη στην οποία οι μετέχοντες δεν είναι διάδικοι με την κλασσική έννοια του όρου. Η υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να εναρμονίσουν την νομολογία τους προς το καθορισθέν από το Δικαστήριο νόημα των κανόνων του ενωσιακού δικαίου θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί με τον όρο «ερμηνευτικό δεδικασμένο».

β. Χρονικός περιορισμός των αποτελεσμάτων της απόφασης του ΔΕΚ (Δικαστηρίου)

Η απόφαση του Δικαστηρίου επί του προδικαστικού ερωτήματος έχει κατά κανόνα αναδρομική ενέργεια (*ex tunc*), ανατρέχει δηλαδή στο χρόνο έκδοσης της πράξης της Ένωσης⁶³. Κατά συνέπεια οι προδικαστικές αποφάσεις του Δικαστηρίου αναπτύσσουν λόγω της φύσεώς τους οιονεί αναδρομικά αποτελέσματα, υπό την έννοια ότι τόσο η ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, όσο και η κρίση για το κύρος της επίμαχης πράξης, αφορούν και καταλαμβάνουν όλο το χρόνο ισχύος και εφαρμογής τους.

⁶² Τριανταφύλλου – Αλμπανίδου, Φλώρα, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 657-671 (ειδ.σ.670).

⁶³ Παπαδημητρίου, Χρήστος, «Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τον εθνικό δικαστή και η δυνατότητα πρόσβασης των ιδιωτών στα δικαστήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το ισχύον δίκαιο και τη Συνθήκη της Λισαβόνας», σε: *Δίκη*, Ενωμία, Αθήνα, τεύχος 8, 2008, σ.1113-1131 (ειδ.σ.1123).

Το Δικαστήριο ωστόσο, για πρώτη φορά με την απόφασή του της 8.4.1976, 43/1975, *Defrenne II*, έκρινε ότι σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις έχει τη δυνατότητα -βαίνοντας πέραν του γράμματος του άρθρου 267 ΣΛΕΕ- να περιορίζει τα αναδρομικά αποτελέσματα των ερμηνευτικών προδικαστικών αποφάσεων του εφόσον συντρέχουν επιτακτικοί λόγοι ασφάλειας δικαίου που αφορούν το σύνολο των εμπλεκόμενων συμφερόντων, τόσο δημόσιων όσο και ιδιωτικών. Όπως τονίστηκε και στη συνέχεια με την απόφαση ΔΕΚ της 11.8.1995, C-367 και 377/1993, *Rodgers et al.*, καθώς και στην απόφαση ΔΕΚ της 13.2.1996, 197 και 252/1994, *Société Bautiaa* και *Société Française Maritime*, αποκλειστικά και μόνον υπό πολύ συγκεκριμένες περιστάσεις το Δικαστήριο ήχθη στο να περιορίσει τη δυνατότητα των ενδιαφερόμενων να επικαλούνται την ούτω ερμηνευθείσα διάταξη προκειμένου να αμφισβητήσουν το κύρος εννόμων σχέσεων που συνήφθησαν καλόπιστα⁶⁴.

Κατά της θέσεως που υιοθετήθηκε με την απόφαση *Defrenne II* προβλήθηκε από τη θεωρία και ενίοτε από τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων η αντίρρηση ότι, με τον διαχρονικό περιορισμό των συνεπειών της προδικαστικής αποφάσεως ερμηνείας το Δικαστήριο υποκαθίσταται στην αρμοδιότητα του εθνικού δικαστή που έχει την ευθύνη επιλύσεως της διαφοράς. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου όμως ο περιορισμός αυτός μπορεί να γίνει μόνο με την ίδια την απόφαση με την οποία το Δικαστήριο αποφάνθηκε επί της αιτηθείσας ερμηνείας (αποφάσεις ΔΕΚ της 27.3.1980, 61/1979, *Denkavit*, της 10.7.1980, 811/1979, *Ariete*, της 2.2.1988, 24/1986, *Blaizot*, της 17.5.1990, C-262/1988, *Barber*, της 16.7.1992, C-163/1990, *Legros* και της 15.2.1995, C-415/1993, *Bosman*). Έτσι, η θεμελιώδης απαίτηση ενιαίας και γενικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και η αποφυγή στρεβλών εφαρμογών του συνεπάγεται ότι, μόνο το Δικαστήριο είναι αρμόδιο να αποφασίσει διαχρονικούς περιορισμούς που πρέπει να τεθούν στην ερμηνεία την οποία δίδει.

Πρέπει να προστεθεί ότι ανάλογη νομολογιακή θέση υπάρχει και για προδικαστικές αποφάσεις που αποφαινούνται για το κύρος ενωσιακής πράξης. Σχετική είναι στο σημείο αυτό η απόφαση ΔΕΚ της 15.10.1980, στις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις 4/1979, *Providence agricole de la Champagne*, 109/1979, *Maiseries de Beauce* και 145/1979, *Roquette Frères*, όπου λόγω των εκτεταμένων συνεπειών που θα είχε η απόφαση αυτή για το παρελθόν, επειδή θα έπρεπε να επαναληφθούν από

⁶⁴ Ράικος, Δημήτριος, ό.π. (υποσημ. 55), σ.1081-1110 (ειδ.σ.1091,υποσημ.69).

την αρχή πολλές διαδικασίες που είχαν ήδη περατωθεί και επειδή θα είχε τελείως διαφορετικές συνέπειες στα διάφορα κράτη μέλη, το Δικαστήριο περιόρισε τα αποτελέσματα της απόφασης αυτής στο μέλλον. Ανάλογη ήταν η απόφαση του Δικαστηρίου της 10.3.1992, C-38 και 151/1990, *Procédures pénales contre Lomas et al.* Στην περίπτωση αυτή ο διαχρονικός περιορισμός των ακυρωτικών συνεπειών της προδικαστικής αποφάσεως θα μπορούσε να δικαιολογηθεί με ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 174 § 2 ΣυνθΕΟΚ (πλέον 264 § 2 ΣΛΕΕ).

II. Ειδικότερα θέματα προδικαστικής παραπομπής

A. Οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν

1. Άρνηση των εθνικών δικαστηρίων για προδικαστική παραπομπή

α. Άρνηση των εθνικών δικαστηρίων να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα

Όπως εμφανίζεται και από τα όσα εκτέθηκαν ανωτέρω, η προδικαστική παραπομπή συνέβαλε αποτελεσματικά στην ενιαία και ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης. Άλλωστε ο αριθμός και μόνο των υποβληθέντων προδικαστικών ερωτημάτων αποδεικνύει την επιτυχία του θεσμού, αφού οι μισές από τις αποφάσεις του Δικαστηρίου είναι προδικαστικές. Κατά συνέπεια ο διάλογος μεταξύ του εθνικού δικαστή και του δικαστή της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ικανοποιητικός. Όρος *sine qua non* για την περαιτέρω ενίσχυση του θεσμού αποτελεί η διασφάλιση της εμπιστοσύνης για την απρόσκοπτη συνεργασία μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του δικαστηρίου της ΕΕ⁶⁵.

Ωστόσο εντοπίζεται ένα κίνδυνος για την ενίσχυση του θεσμού της προδικαστικής παραπομπής και δεν είναι άλλος από την άρνηση των εθνικών δικαστηρίων να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα, ενώ πληρούνται σαφώς οι προϋποθέσεις προς τούτο. Σε μια τέτοια περίπτωση υπάρχει παραβίαση της Συνθήκης

⁶⁵ Παπαγιάννης, Δονάτος, ό.π. (υποσημ. 39), σ.344-359 (ειδ.σ.357).

η οποία νομιμοποιεί την Επιτροπή να προσφύγει εναντίον κράτους μέλους του οποίου το εθνικό δικαστήριο δεν παρέπεμψε το ερώτημα. Η Επιτροπή είναι σήμερα αρκετά διστακτική και δεν έχει κάνει χρήση αυτής της δυνατότητας. Πέραν αυτού όμως αν η παράλειψη της παραπομπής προκαλέσει ζημία στον ιδιώτη, μπορεί να θεμελιωθεί ευθύνη του κράτους μέλους προς αποζημίωσή του.

Ωστόσο τα εθνικά δικαστήρια συχνά αποφεύγουν να θέσουν προδικαστικά ερωτήματα και σε δίκες ασφαλιστικών μέτρων, αλλά και ειδικότερα, κατά το προσυμβατικό στάδιο των δημοσίων συμβάσεων, υπολογίζοντας κυρίως τις συνέπειες που θα επέλθουν από την καθυστέρηση στην παροχή προσωρινής δικαστικής προστασίας⁶⁶. Συναφώς, εφόσον μέχρι στιγμής δεν έχει τεθεί ζήτημα σοβαρής αμφισβήτησης του κύρους των Οδηγιών για τις δημόσιες συμβάσεις, γεγονός το οποίο θα καθιστούσε υποχρεωτική τη την κίνηση του μηχανισμού προδικαστικής παραπομπής, οι εθνικοί δικαστές -ανάμεσά τους και ο Έλληνας δικαστής- επικαλούνται κατά κανόνα τη νομολογία ΔΕΚ της 24.5.1977, C-107/1976, *Hoffmann-La Roche* και της 27.10.1982, C-35 και 36/1982, *Morson* και *Jhanjan*, προκειμένου να δικαιολογήσουν τη μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, εφόσον το κρίσιμο ζήτημα ερμηνεία διατάξεων του ενωσιακού δικαίου θα μπορούσε να επανεξετασθεί στην κύρια δίκη που ενδέχεται να επακολουθήσει. Όταν δε το ζήτημα αυτό δεν μπορεί αν επανεξετασθεί στην κύρια δίκη, διότι για παράδειγμα, αφορά στην ίδια τη δυνατότητα εφαρμογής του Ν. 2522/1997 (πλέον Ν. 3886/2010) για την παροχή προσωρινής δικαστικής προστασίας, ο δικαστής εξετάζει μήπως η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος είναι αλυσιτελής διότι η υπό κρίση αίτηση πρέπει να απορριφθεί (ή να γίνει δεκτή) αφού εξετασθεί και υπό τις δύο εκδοχές, είτε ως αίτηση ασφαλιστικών μέτρων είτε ως αίτηση αναστολής εκτελέσεως. Η πρακτική αυτή έχει ως αποτέλεσμα τα εθνικά δικαστήρια να υποβάλλουν σπανίως προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν στο στάδιο κατάρτισης δημοσίων συμβάσεων, πρωτίστως διότι η κύρια δίκη είτε δεν διεξάγεται μετά την απόρριψη της αίτησης ασφαλιστικών μέτρων, κυρίως λόγω της απροθυμίας του αιτούντος, είτε όταν διεξάγεται μετά από αποδοχή της αίτησης ασφαλιστικών μέτρων, οδηγεί κατά κανόνα σε επανάληψη των ήδη κριθέντων στη δίκη των ασφαλιστικών μέτρων.

⁶⁶ Γιαννακόπουλος, Κωνσταντίνος, ό.π. (υποσημ. 16), σ.57-82 (ειδ.σ.68-69).

β. Συνέπειες της παραβίασης της υποχρέωσης σε προδικαστική παραπομπή

Στην περίπτωση που το εθνικό δικαστήριο δεν παραπέμψει στο Δικαστήριο ενώ είχε υποχρέωση να το πράξει, δύο είναι οι ενδεχόμενες κυρώσεις που βαρύνουν το κράτος μέλος. Κατ' αρχήν υπάρχει παράβαση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, οπότε μπορεί να ασκηθεί κατά του κράτους μέλους η προσφυγή του άρθρου 258 ΣΛΕΕ. Παράλληλα ο ζημιωμένος ιδιώτης μπορεί να διεκδικήσει από το κράτος μέλος αποζημίωση, αφού η υποχρέωση αποζημίωσης καλύπτει όλες τις παραβάσεις του ενωσιακού δικαίου που καταλογίζονται σε ένα κράτος μέλος⁶⁷. Η ευθύνη προς αποζημίωση παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον διότι στο εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών παρατηρείται μια προνομιακή μεταχείριση των δικαστηρίων όταν τίθεται ζήτημα αστικής ευθύνης του κράτους για «παράνομες» δικαστικές αποφάσεις. Στο επίπεδο του δικαίου της ΕΕ παρόμοια προνομιακή μεταχείριση δεν είναι νοητή, οπότε η αθέτηση της υποχρέωσης προς παραπομπή δημιουργεί τις προϋποθέσεις μιας ιδιότυπης αστικής ευθύνης για παραβάσεις του ενωσιακού δικαίου από τη δικαστική εξουσία.

Η συνεχής και συνεπής εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου από τα δικαστήρια των κρατών μελών και η δοκιμασμένη διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής ανήκουν δικαιωματικά σε αυτό που αποκαλείται «κοινοτικό κεκτημένο». Θα ανέμενε λοιπόν κανείς η νομολογία του Δικαστηρίου να έχει πάψει προ πολλού να ασχολείται με ζητήματα που άπτονται των θεμελιωδών υποχρεώσεων του εθνικού δικαστή έναντι του ενωσιακού δικαίου. Στην πραγματικότητα όμως, σε σχετικά πρόσφατη νομολογία του, η οποία εξεδόθη μέσα σε διάστημα ενός τετραμήνου (από τέλος Σεπτεμβρίου 2003 έως τα μέσα Ιανουαρίου 2004), δημοσιεύθηκαν τρεις σημαντικές αποφάσεις του Δικαστηρίου οι οποίες αναφέρονται στις συνέπειες που μπορεί να έχει η αθέτηση της υποχρέωσης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου από ανώτατα δικαστήρια των κρατών μελών (αποφάσεις της 30.9.2003, C-224/2001, *Köbler*, της 9.12.2003, C-129/2000, *Επιτροπή κατά Ιταλίας* και της 13.1.2004, C-453/2000, *Kühne & Heitz*).

Με την απόφαση *Köbler* το Δικαστήριο έκρινε ότι τα κράτη μέλη ευθύνονται σε αποκατάσταση της ζημιάς που προκαλείται στους ιδιώτες, από αντίθετες με το ενωσιακό δίκαιο αποφάσεις -μάλιστα των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων- ενώ στη συνέχεια με την απόφαση *Επιτροπή κατά Ιταλίας* το Δικαστήριο τόνισε ότι η παράβαση κράτους μέλους μπορεί να αναγνωριστεί δυνάμει του άρθρου 226 ΣυνθΕΚ

⁶⁷ Σκουρής, Βασίλειος, ό.π. (υποσημ.2), σ.1391-1409 (ειδ.σ.1405-1406).

(πλέον 258 ΣΛΕΕ) ακόμα κι αν αυτή πηγάζει από αποφάσεις εθνικών δικαστηρίων που ερμηνεύουν και εφαρμόζουν εσφαλμένα το Κοινοτικό δίκαιο.

Στη σκέψη 51 της απόφασης στην υπόθεση *Köbler* το Δικαστήριο εξέφρασε τη θέση του στο ζήτημα της ευθύνης του Δημοσίου από αποφάσεις ανωτάτων δικαστηρίων, βασιζόμενο σε τρεις παραδοχές: Πρώτον, ότι ο καθορισμός των προϋποθέσεων της ευθύνης αποτελεί ζήτημα του δικαίου της ΕΕ. Δεύτερον, ότι οι προϋποθέσεις θεμελιώσεως της ευθύνης του Δημοσίου από αποφάσεις ανωτάτων δικαστηρίων θα πρέπει να είναι ίδιες με αυτές που προβλέπονται για τις άλλες κρατικές εξουσίες. Συγκεκριμένα οι προϋποθέσεις αυτές είναι: i) ο παραβιασθείς κανόνας του δικαίου της ΕΕ να αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, ii) η παραβίαση να είναι «κατάφωρη» και σοβαρή και iii) να υφίσταται αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της παραβίασης και της ζημίας (υλικής ή ηθικής) που υπέστησαν οι ιδιώτες⁶⁸. Τρίτον, ότι θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη η ιδιομορφία του δικαστικού λειτουργήματος και οι νόμιμες απαιτήσεις της ασφάλειας του δικαίου.

Περαιτέρω στη σκέψη 55 της απόφασης στην υπόθεση *Köbler* το Δικαστήριο προσδιόρισε το εννοιολογικό περιεχόμενο της «κατάφωρης» παραβίασης. Σύμφωνα με το Δικαστήριο λοιπόν τα στοιχεία που πρέπει να λαμβάνει υπόψη του ο εθνικός δικαστής ενώπιον του οποίου εκκρεμεί αξίωση αποζημίωσης, ώστε να αποφανθεί ότι μια παραβίαση εκ μέρους ανωτάτου δικαστηρίου είναι «κατάφωρη» είναι: i) ο βαθμός σαφήνειας και ακρίβειας του παραβιασθέντος κανόνα, ii) ο αυτοπροαίρετος χαρακτήρας της παραβιάσεως, iii) ο συγγνωστός ή ασύγγνωστος χαρακτήρας της νομικής πλάνης, iv) η ενδεχόμενη διατύπωση γνώμης ενός κοινοτικού οργάνου, v) του συγκεκριμένου δικαστηρίου προς την υποχρέωσή του να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα δυνάμει του άρθρου 234 εδ. γ ΣυνθΕΚ (πλέον 267 εδ. γ ΣΛΕΕ).

Το Δικαστήριο αντιμετώπισε για άλλη μία φορά τα ζητήματα του ρόλου και της ευθύνης των εθνικών δικαστηρίων κατά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου στην υπόθεση *Kühne & Heitz*. Με δεδομένα τα στοιχεία αυτά αλλά και τις θέσεις του Δικαστηρίου οδηγείται κανείς σε ορισμένα συμπεράσματα. Όταν: i) τίθεται ζήτημα εφαρμογής ενωσιακών κανόνων επί των οποίων θεμελιώνονται δικαιώματα ιδιωτών, ii) οι κανόνες αυτοί παραβιάστηκαν με αμετάκλητη απόφαση εθνικού δικαστηρίου και iii) η αντίθετη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία και εφαρμογή των κοινοτικών κανόνων εκ μέρους του εθνικού δικαστηρίου έγινε χωρίς αυτό να παραπέμψει κατά

⁶⁸ Δετσαρίδης, Χρήστος, ό.π. (υποσημ. 54), σ.19-35 (ειδ.σ.35).

το άρθρο 267 ΣΛΕΕ προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, τότε η αρχή της ασφάλειας του δικαίου και η απορρέουσα υποχρέωση σεβασμού του δεδικασμένου κάμπτονται υπέρ της αρχής της αποτελεσματικότητας στην εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ.

Στην υπόθεση *Επιτροπή κατά Ιταλίας* τέθηκε το ερώτημα κατά πόσο οι αντίθετες με το ενωσιακό δίκαιο αποφάσεις εθνικών δικαστηρίων αποτελούν πράξεις καταλογιστέες στα κράτη μέλη, που ως τέτοιες ελέγχονται από το Δικαστήριο στο πλαίσιο του άρθρου 226 ΣυνθΕΚ (πλέον 258 ΣΛΕΕ). Το πιο ενδιαφέρον ίσως στην υπόθεση αυτή είναι ότι εκδηλώνεται μια αλλαγή της έως τότε διστακτικής στάσης της Επιτροπής να ασκήσει το δικαίωμα προσφυγής του άρθρου 226 ΣυνθΕΚ (πλέον 258 ΣΛΕΕ) όταν έχει να αντιμετωπίσει σοβαρές παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου εκ μέρους των κρατών μελών, τα οποία ως πηγή τους έχουν αποφάσεις εθνικών δικαστηρίων.

Αναφορικά με τον καθορισμό του δικαστηρίου που θα είναι αρμόδιο για την εκδίκαση των αγωγών τέτοιου είδους αποζημίωσης, το Δικαστήριο απάντησε παραπέμποντας σε προγενέστερη νομολογία του (απόφαση ΔΕΚ της 16.12.1976, 33/1976, *Rewe*, σκέψη 5 και της 14.12.1995, C-321/1993, *Peterbroeck*, σκέψη 12) και υπενθύμισε ότι ελλείψει ειδικής ενωσιακής νομοθεσίας ο καθορισμός των αρμοδίων δικαστηρίων και η ρύθμιση των δικονομικών λεπτομερειών ανήκουν στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους, υπό την προϋπόθεση ότι τα κράτη μέλη θα εξασφαλίζουν την αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων των ιδιωτών που απορρέουν από την ενωσιακή έννομη τάξη⁶⁹.

Τέλος, χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς το ότι η νομολογία δεν προβαίνει σε κάποιο διαχωρισμό σχετικά με το όργανο που προκάλεσε τη ζημία, αλλά δέχεται ότι υπάρχει αστική ευθύνη του κράτους εξαιτίας δραστηριότητας οποιουδήποτε οργάνου του κράτους και της δημόσιας διοίκησης γενικότερα. Κατ' αυτό τον τρόπο καθίσταται η διοίκηση προσεκτικότερη και ως εκ τούτου αποτελεσματικότερη κατά την άσκηση της ανατεθειμένης σε αυτήν εξουσίας, ειδικότερα για ζητήματα που αφορούν την προστασία ατομικών δικαιωμάτων που προβλέπονται και προστατεύονται μέσα από τις ρυθμίσεις του ενωσιακού δικαίου.

⁶⁹ Σκουρή, Βασιλείος, ό.π. (υποσημ. 53), σ.1341-1354 (ειδ.σ.1345).

2. Καθυστέρηση στην έκδοση αποφάσεως επί της προδικαστικής παραπομπής

α. Καθυστέρηση στην έκδοση αποφάσεως επί προδικαστικής παραπομπής

Ο δεύτερος κίνδυνος που ελλοχεύει σχετίζεται με την υπερβολική καθυστέρηση που παρατηρείται για την έκδοση της προδικαστικής απόφασης, γεγονός που αποτρέπει μερικές φορές τα εθνικά δικαστήρια να υποβάλλουν προδικαστικό ερώτημα για να μην καθυστερήσουν περαιτέρω την έκδοση της απόφασης. Η διάρκεια της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής, η οποία εκτιμάται στους 19 μήνες περίπου, θεωρείται ένα από τα βασικότερα μειονεκτήματα της συνεργασίας μεταξύ της έννομης τάξης της Ένωσης και των εθνικών εννόμων τάξεων⁷⁰. Πέραν αυτού ωστόσο, κάθε καθυστέρηση στην έκδοση αποφάσεως επί προδικαστικής παραπομπής έχει επιπτώσεις και στα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα των ιδιωτών, των οποίων οι υποθέσεις αποτελούν την αφορμή για την υποβολή των προδικαστικών παραπομπών. Η προβληματική αυτή διατυπώθηκε και κατά τη συνθήκη για το Σύνταγμα της Ευρώπης και κατά την Συνθήκη της Λισαβόνας.

Αλλά και στο πλαίσιο λειτουργίας του θεσμού των ασφαλιστικών μέτρων οι εθνικοί δικαστές αντιμετωπίζουν διάφορα ζητήματα ερμηνείας με ιδιαίτερη συχνά οικονομική και πολιτική σημασία. Ωστόσο η πλέον ορθή και αποτελεσματική λύση που θα ήταν η υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων στο Δικαστήριο προσκρούει μεταξύ άλλων, στον κίνδυνο υπέρμετρης καθυστέρησης της απάντησης αυτών των ερωτημάτων. Η καθυστέρηση αυτή μπορεί να αναιρέσει όχι μόνο το ωφέλιμο αποτέλεσμα της προσωρινής δικαστικής προστασίας, η οποία κατοχυρώνεται από τις γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης, αλλά και την ίδια την ομοιόμορφη εφαρμογή του παράγωγου ενωσιακού δικαίου.

Η απουσία μηχανισμών αντιμετώπισης εξειδικευμένων θεμάτων, όπως είναι το θέμα του κατεπείγοντος, μπορεί να έχει σοβαρές και ευρείες επιπτώσεις. Για παράδειγμα όσον αφορά τις εξωτερικές σχέσεις της Ένωσης, η απουσία ενός τέτοιου μηχανισμού στην ειδική διαδικασία που προβλεπόταν στο άρθρο 300 ΣυνθΕΚ (πλέον 188 ΙΔ ΣΛΕΕ) έδωσε τη δυνατότητα στο Συμβούλιο να αγνοήσει το αίτημα του Κοινοβουλίου προς το Δικαστήριο να εξετάσει τη συμβατότητα της Συμφωνίας

⁷⁰ Koutrakos, Panos, «Speeding up the preliminary reference procedure – fast but not too fast», *European Law Review*, 2008, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>.

μεταξύ ΕΕ και ΗΠΑ για τα ονόματα των επιβατών, με το ενωσιακό δίκαιο. Πρόκειται για τις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-317 και 318/2004, *Parliament/Council* κατά τις οποίες η σύναψη της Συμφωνίας αυτής, η ακύρωση της Απόφασης που την περιείχε και η διαπραγμάτευση και η σύναψη μίας νέας Συμφωνίας της Ένωσης με επαχθέστερες διατάξεις, θα έπρεπε να είχαν αποφευχθεί.

Από την άλλη πλευρά όμως οι δικαστές της Ένωσης θα πρέπει να έχουν στην διάθεσή τους επαρκή χρόνο ώστε να διερευνήσουν τα ερωτήματα που τίθενται ενώπιόν τους, να αξιολογήσουν τα επιχειρήματα που προβάλλονται και να συνυπολογίσουν και τις ευρύτερες επιπτώσεις των συμπερασμάτων τους. Αυτός ο επαρκής χρόνος δεν αποτελεί πολυτέλεια αλλά απαραίτητο συστατικό για την ορθή απονομή δικαιοσύνης, για το πλέον απαραίτητο δηλαδή συστατικό του πολυεπίπεδου και αποκεντρωμένου δικαιοδοτικού συστήματος της ΕΕ. Κατά συνέπεια ναι μεν η ταχύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης αποτελεί έναν πολύ σημαντικό παράγοντα σε ορισμένες υποθέσεις, ωστόσο δεν αποτελεί τον μόνο παράγοντα που θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν κατά την οργάνωση των δικαιοδοτικών εργασιών.

Είναι αξιόπαινο το γεγονός ότι οι οργανισμοί της Ένωσης αναγνώρισαν από νωρίς την ανάγκη για πρακτικές μεταβολές οι οποίες θα διευκόλυναν τους ισχύοντες διαδικαστικούς μηχανισμούς να προσαρμοστούν στις νομικές και πρακτικές ανάγκες των ιδιωτών οι οποίοι επηρεάζονται από το δίκαιο της Ένωσης. Ωστόσο αυτό διευκολύνει περαιτέρω και το Δικαστήριο, έτσι ώστε να προσαρμόσει τις μεθόδους εργασίας του στις διαφορετικές απαιτήσεις που εγείρονται από την διεύρυνση της δικαιοδοσίας του και την εξελικτική φύση της δικαιοδοσίας της Ένωσης.

Μια πρώτη προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος έγινε το 2000 με την εισαγωγή δύο θεσμών: i) της προδικαστικής παραπομπής ταχείας διαδικασίας (άρθρο 104α του Κανονισμού Διαδικασίας του ΔΕΕ) και ii) της ταχείας διαδικασίας εκδίκασης προσφυγής (άρθρο 62α του Κανονισμού Διαδικασίας του ΔΕΕ). Ωστόσο τυχόν υπερβολική χρήση του συστήματος της προδικαστικής παραπομπής ταχείας διαδικασίας θα επιβάρυνε το σύστημα παροχής δικαστικής προστασίας. Εξ αυτού του λόγου το Δικαστήριο έχει εφαρμόσει την προδικαστική παραπομπή ταχείας διαδικασίας, από την εισαγωγή του θεσμού μέχρι σήμερα, μόλις σε τρεις υποθέσεις: την C-189/2001, *Jippes* (η οποία διήρκεσε 76 ημέρες μέχρι την έκδοση αποφάσεως), την C-66/2008, *Kozłowski* (η οποία διήρκεσε 149 ημέρες μέχρι την έκδοση αποφάσεως) και την C-127/2008, *Metock* (η οποία διήρκεσε 122 ημέρες μέχρι την έκδοση αποφάσεως). Μία περισσότερο δραστική αντιμετώπιση του προβλήματος

επιχειρήθηκε με την διαδικασία της επείγουσας προδικαστικής παραπομπής, όπως θα δούμε παρακάτω.

β. Η προσπάθεια για μερική επίλυση του προβλήματος μέσω της διαδικασίας της επείγουσας προδικαστικής παραπομπής (P.P.U.)

Η φυσιολογία της προδικαστικής παραπομπής παρέμεινε αναλλοίωτη με τη Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισαβόνας. Ωστόσο προστέθηκε ένα τρίτο εδάφιο στο στοιχείο β του άρθρου 267 ΣΛΕΕ με το οποίο προβλέφθηκε η επείγουσα προδικαστική διαδικασία, όταν το ζήτημα της ερμηνείας της Συνθήκης και της εγκυρότητας ή της ερμηνείας των πράξεων των οργάνων της Ένωσης ανακύψει «σε εκκρεμή υπόθεση ενώπιον δικαστηρίου κράτους μέλους η οποία αφορά πρόσωπο υπό κράτηση, το Δικαστήριο αποφαινεται το συντομότερο δυνατόν»⁷¹. Η περιορισμένης κλίμακας προσθήκη καλεί το Δικαστήριο να επιταχύνει την εκδίκαση των προδικαστικών παραπομπών όταν τα υποβληθέντα ερωτήματα έχουν ως αφετηρία ποινικές δίκες που αφορούν πρόσωπα υπό κράτηση. Οι λόγοι είναι προφανείς και συνδέονται με την σημασία της προσωπικής ελευθερίας των ευρωπαίων πολιτών.

Κατόπιν εκτιμήσεώς του ότι το υπάρχον δικονομικό πλαίσιο του δεν επαρκούσε για την ταχεία διεκπεραίωση ορισμένων υποθέσεων που αφορούν το χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, το Δικαστήριο υπέβαλε στο Συμβούλιο ένα σχετικό έγγραφο όπου παρέθετε τους προβληματισμούς του προτείνοντας ταυτόχρονα την θέσπιση μιας επείγουσας διαδικασίας εξέτασης προδικαστικών ερωτημάτων και δύο εναλλακτικές λύσεις ως προς τη βασική δομή αυτής της διαδικασίας. Εν συνεχεία το Δικαστήριο κατέθεσε την σχετική πρόταση τροποποίησης του Οργανισμού και του Κανονισμού Διαδικασίας.

Η διαδικασία της επείγουσας προδικαστικής διαδικασίας (γνωστή και με το ακρωνύμιο «P.P.U.», εκ της ονομασίας της επείγουσας προδικαστικής διαδικασίας στα γαλλικά, *Procédure Préjudicielle d' Urgence*) εφαρμόζεται από την 1.3.2008 και διέπεται από τα άρθρα 23α του πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και 104γ του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου. Κατ' αυτό τον τρόπο επιτρέπεται πλέον στο Δικαστήριο να εξετάζει σε

⁷¹ Γέροντας, Απόστολος, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 269-281 (ειδ.σ.278).

πολύ συντομευμένο χρόνο τα πλέον ευαίσθητα ζητήματα που αφορούν τον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης.

Η νέα αυτή διαδικασία διακρίνεται από τη συνήθη διαδικασία έκδοσης προδικαστικής απόφασης σε τρία σημεία. Πρώτον, η επείγουσα διαδικασία έκδοσης προδικαστικής απόφασης διακρίνει για λόγους ταχύτητας, μεταξύ των δυναμένων να συμμετάσχουν στην έγγραφη φάση της διαδικασίας και εκείνων που μπορούν να συμμετάσχουν στην προφορική φάση. Ειδικότερα, μόνο στους διαδίκους της κύριας δίκης, στο κράτος μέλος του αιτούντος δικαστηρίου, στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ενδεχομένως στο Συμβούλιο και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αν αμφισβητείται κάποια πράξη τους, επιτρέπεται να καταθέσουν, στη γλώσσα της διαδικασίας και εντός σύντομης προθεσμίας, γραπτές παρατηρήσεις. Οι υπόλοιποι ενδιαφερόμενοι, ιδίως δε τα υπόλοιπα κράτη μέλη, δεν διαθέτουν αυτή τη δυνατότητα αλλά καλούνται σε συνεδρίαση κατά την οποία μπορούν να διατυπώσουν προφορικά τις παρατηρήσεις τους επί των ερωτημάτων του εθνικού δικαστηρίου και των γραπτών παρατηρήσεων που έχουν κατατεθεί.

Δεύτερον, επιταχύνεται σημαντικά η επεξεργασία από τις υπηρεσίες του Δικαστηρίου των υποβαλλόμενων στη νέα αυτή διαδικασία υποθέσεων. Ειδικότερα, μόλις περιέλθουν στο Δικαστήριο όλες οι υποθέσεις που αφορούν τον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, ανατίθενται σε πενταμελές τμήμα το οποίο ορίζεται ειδικά για να ασχολείται επί ένα έτος με τη διαλογή και την εκδίκαση των υποθέσεων αυτών. Αν αυτό το τμήμα αποφασίσει να δώσει συνέχεια στην αίτηση εφαρμογής της επείγουσας διαδικασίας, εκδίδει απόφαση εντός σύντομου χρονικού διαστήματος μετά τη συνεδρίαση, αφού ακούσει τον γενικό εισαγγελέα.

Τρίτον, η διαδικασία διεξάγεται ουσιαστικά με ηλεκτρονικά μέσα. Ειδικότερα, προς επίτευξη της επιδιωκόμενης επιτάχυνσης, οι επαφές του Δικαστηρίου με τα εθνικά δικαστήρια, τους διαδίκους της κύριας δίκης, τα κράτη μέλη και τα όργανα της Ένωσης πραγματοποιούνται κατά το μέτρο του δυνατού με αυτόν τον τρόπο επικοινωνίας.

Ωστόσο, όπως τόνισε και το ίδιο το Δικαστήριο με ενημερωτικό σημείωμά του (EEEE, Ενημερωτικό Σημείωμα 2009/C 297/01), αίτηση για υπαγωγή στη διαδικασία της επείγουσας προδικαστικής παραπομπής ζητείται μόνο όταν συντρέχουν περιστάσεις όπου είναι απολύτως αναγκαία η ταχεία έκδοση προδικαστικής απόφασης, παραθέτοντας μάλιστα 3 ενδεικτικές περιπτώσεις: i) όταν ο ενδιαφερόμενος είναι κρατούμενος ή στερείται της ελευθερίας του, ii) όταν η

απάντηση στο ανακύπτον ζήτημα είναι αποφασιστικής σημασίας για την εκτίμηση της νομικής κατάστασης του ατόμου και iii) στο πλαίσιο διαφοράς σχετικής με τη γονική μέριμνα ή την επιμέλεια τέκνων, όταν η αρμοδιότητα του επιληφθέντος -βάσει του δικαίου της Ένωσης- δικαστηρίου εξαρτάται από την απάντηση στο προδικαστικό ερώτημα.

Με το ως άνω σκεπτικό το Δικαστήριο έχει ως τώρα απορρίψει τις περισσότερες των αιτήσεων υπαγωγής στην P.P.U. που υποβάλλονται (ενδεικτικά αποφάσεις Δικαστηρίου της 6.10.2009, C-123/2008, *Wolzenburg*, της 24.6.2010, C-375/2008, *Pontini* και της 22.10.2009, C-261/2008, *Zurita García*). Οι πρώτες 3 αποφάσεις που εξεδόθησαν με την επείγουσα προδικαστική διαδικασία ήταν οι αποφάσεις του Δικαστηρίου της 11.7.2008, C-195/2008 PPU, *Rinau*, (η διαδικασία διήρκεσε 58 ημέρες) της 12.8.2008, C-296/2008 PPU, *Santesteban Goicoechea* (η διαδικασία διήρκεσε 40 ημέρες) και της 1.12.2008, C-388/2008 PPU, *Leymann and Pustarov* (η διαδικασία διήρκεσε 3 μήνες)⁷².

Σημειωτέον ότι διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης θα συντελέσει στον πολλαπλασιασμό των υποθέσεων που αφορούν την περίπτωση της επείγουσας προδικαστικής διαδικασίας. Το άρθρο 275 ΣΛΕΕ παρότι τονίζει ότι το ΔΕΕ δεν έχει την αρμοδιότητα όσον αφορά τις διατάξεις σχετικά με την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας και τις πράξεις που θεσπίζονται βάσει αυτών, σημειώνει πως το Δικαστήριο παραμένει αρμόδιο ως προς τον έλεγχο της νομιμότητας σχετικών αποφάσεων που προβλέπουν περιοριστικά μέτρα κατά φυσικών ή νομικών προσώπων τις οποίες θεσπίζει το Συμβούλιο. Ωστόσο το άρθρο 276 ΣΛΕΕ θέτει ρητά όρια, αφού κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων του ως προς τις διατάξεις σχετικά με το χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης το ΔΕΕ δεν είναι αρμόδιο να ελέγχει το κύρος ή την αναλογικότητα των επιχειρησιακών δράσεων της αστυνομίας ή άλλων υπηρεσιών επιβολής του νόμου ενός κράτους μέλους, ούτε να αποφαινεται για την άσκηση των ευθυνών που φέρουν τα κράτη μέλη για την τήρηση της δημόσιας τάξης και τη διαφύλαξη της εσωτερικής ασφάλειας.

⁷² Barnard, Catherine, «The PPU: is it worth the candle? An early assessment», *European Law Review*, 2009, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>.

B. Ο ρόλος του δικαστή στο θεσμό της προδικαστικής παραπομπής

1. Οι επιδιωκόμενοι σκοποί της προδικαστικής παραπομπής

α. Η ομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου

Η θεμελιώδης επιταγή της αρχής της ίσης μεταχείρισης των πολιτών στην Ένωση επιβάλλει την ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου στα επιμέρους κράτη μέλη. Η ομοιομορφία αυτή ωστόσο είναι δύσκολο να επιτευχθεί, αφού το ενωσιακό δίκαιο εφαρμόζεται από εθνικές αρχές και δικαστήρια κάθε είδους και βαθμίδας σε διαφορετικές έννομες τάξεις⁷³. Είναι επίσης πολύ φυσικό κάθε εθνικός δικαστής να ερμηνεύει και να εφαρμόζει το ενωσιακό δίκαιο σύμφωνα με τις γνώσεις του, τις ιδιαιτερότητες του δικαίου της χώρας του, τις εθνικές, νομικές αλλά και πολιτιστικές του παραδόσεις. Ενόψει λοιπόν του αριθμού και της ποικιλίας των εθνικών δικαστηρίων ο κίνδυνος έκδοσης αποκλινουσών και αντιφατικών αποφάσεων επί συγκεκριμένων θεμάτων του ενωσιακού δικαίου θα ήταν αναπόφευκτος εάν δεν θεσπιζόταν ένας μηχανισμός που θα εξασφάλιζε την ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Σ' αυτήν ακριβώς την αναγκαιότητα ανταποκρίνεται το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ.

Κατά συνέπεια, η αδήριτη ανάγκη της ενιαίας και ομοιόμορφης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου σε ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο της Ένωσης δεν οδήγησε, παρά την τεράστια σημασία της, τις ιδρυτικές συνθήκες σε παροχή δικαστικού μονοπωλίου στο Δικαστήριο. Δικαστής του δικαίου της Ενώσεως παραμένει κυρίως ο εθνικός δικαστής. Προτιμήθηκε αντίθετα το ευέλικτο σύστημα της προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ που θεμελιώνει τη συνεργασία των 27 εθνικών έννομων τάξεων με την ενωσιακή, παρέχοντας στον εθνικό δικαστή που θα βρεθεί αντιμέτωπος με προβλήματα ενωσιακής φύσης πάντοτε τη δυνατότητα υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο. Κατ' αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται ενότητα, πληρότητα και αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου, χωρίς ωστόσο να καταργείται και η αυτονομία των εθνικών δικαστηρίων.

⁷³ Στάγκος, Πέτρος/Σαχπεκίδου, Ευγενία, *Δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2000, σ.290.

Το σύστημα της προδικαστικής παραπομπής εξελίχθηκε με το πέρασμα των χρόνων και την διόγκωση των διαφορών που παρουσιάζουν στοιχεία ενωσιακού δικαίου σε έναν από τους αποτελεσματικότερους νομικούς θεσμούς της Ένωσης, επίτευγμα που κύρια αποδίδεται στη φιλελεύθερη και ανοικτή προς κάθε μορφή συνεργασίας στάση του ίδιου του Δικαστηρίου. Πρόκειται για μια διαδικασία θεσμικού διαλόγου και συνεργασίας των εθνικών δικαστηρίων με το Δικαστήριο. Η βασική διαφορά της από τις άλλες διαδικασίες έννομης προστασίας ενώπιον του Δικαστηρίου συνίσταται στο ότι δεν αποτελεί αυτοτελή αλλά μια ενδιάμεση, παρεμπόμπουσα διαδικασία, στο πλαίσιο της οποίας το Δικαστήριο αποσαφηνίζει προδικαστικώς συγκεκριμένα ζητήματα ενωσιακού δικαίου, αναγκαία για την επίλυση μίας εκκρεμής υπόθεσης ενώπιον ενός εθνικού δικαστηρίου⁷⁴.

Πρωταρχικός σκοπός της προδικαστικής παραπομπής είναι κατά συνέπεια η εξασφάλιση της ενιαίας ερμηνείας και της ομοιόμορφης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου στο σύνολο της ΕΕ. Άλλωστε αν δεν είχε ληφθεί μέριμνα για την ομοιόμορφη ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου θα εκδίδονταν διαφορετικές αποφάσεις στα διάφορα κράτη μέλη, οι οποίες -αν και θα αντιμετώπιζαν το ίδιο ζήτημα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου- θα κατέληγαν σε τελείως διαφορετικά συμπεράσματα⁷⁵. Η ανάγκη αυτή ομοιόμορφης ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου οριοθετεί και την αρμοδιότητα του Δικαστηρίου να απαντήσει σε προδικαστικά ερωτήματα.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί και η άποψη του ίδιο του Δικαστηρίου αναφορικά με το θέμα αυτό. Το Δικαστήριο λοιπόν έχει τονίσει ήδη από τις πρώτες αποφάσεις του ότι βασική αρχή του ενωσιακού δικαίου αποτελεί η ομοιόμορφη εφαρμογή σε όλα τα κράτη μέλη και ότι η εξασφάλιση της ομοιόμορφης αυτής ερμηνείας αποτελεί και την έννοια της διαδικασίας των προδικαστικών αποφάσεων. Σημαντική ήταν η απόφαση *Rheinmühlen*, στη σκέψη 2 της οποίας το Δικαστήριο απεφάνθη τα εξής: «*Το άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ έχει αποφασιστική σημασία, προκειμένου το δίκαιο που δημιουργεί η Συνθήκη να παραμένει πραγματικά κοινό δίκαιο. Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να εξασφαλίσει ότι το δίκαιο αυτό θα έχει τα ίδια πάντοτε αποτελέσματα σε όλα τα κράτη μέλη της Κοινότητας. Με το άρθρο αυτό θα αποφευχθούν επομένως διαφορετικές ερμηνείες του κοινοτικού δικαίου που έχουν να εφαρμόσουν τα εθνικά δικαστήρια. Το άρθρο αυτό όμως αποβλέπει επίσης στην*

⁷⁴ Δούκας, Δημήτριος, ό.π. (υποσημ. 8), σ.331-348 (ειδ.σ.333-334).

⁷⁵ Χριστιανός, Βασίλειος, ό.π. (υποσημ. 42), σ.569-578 (ειδ.σ.569-570).

εξασφάλιση της ίδιας της εφαρμογής αυτής, αφού δίνει στον εθνικό δικαστή τη δυνατότητα να υπερνικήσει τις δυσκολίες που μπορεί να προκαλέσει η ανάγκη να παράγει το κοινοτικό δίκαιο πλήρη αποτελέσματα στο πλαίσιο των εννόμων τάξεων των κρατών μελών. Επομένως, οποιοδήποτε κενό στο σύστημα αυτό θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την αποτελεσματικότητα των διατάξεων της Συνθήκης και του παράγωγου κοινοτικού δικαίου».

β. Η συνεργασία Ενωσιακού και εθνικού δικαστή

Η σχέση των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου δεν είναι ιεραρχική, αφού δεν πρόκειται για έναν ανώτερο βαθμό δικαιοδοσίας. Εξ αυτού του λόγου οι ιδιώτες δεν μπορούν να ασκήσουν κάποιο ένδικο βοήθημα κατά της προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου. Το εθνικό δικαστήριο είναι το μόνο αρμόδιο να κρίνει εάν χρειάζεται να υποβάλλει κάποιο προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο. Στην περίπτωση αυτή το Δικαστήριο θα αποφανθεί επί των ζητημάτων που του έχουν υποβληθεί και η υπόθεση θα σταλεί και πάλι στα εθνικά δικαστήρια προκειμένου αυτά να εφαρμόσουν το ενωσιακό δίκαιο. Όπως υπογραμμίζει το Δικαστήριο, η αρχή της συνεργασίας καθιερώνεται στο άρθρο 10 ΣυνθΕΚ (πλέον άρθρο 3α της τροποποιημένης ΣυνθΕΕ, δυνάμει της Συνθήκης της Λισαβόνας) και η διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής αποτελεί έκφραση της αρχής αυτής.

Το εθνικό δικαστήριο δεν έχει μόνο την πρωτοβουλία κίνησης της διαδικασίας αλλά ορίζει με τη παραπεμπτική του απόφαση το πραγματικό και νομικό πλαίσιο, εφοδιάζοντας το Δικαστήριο με τις απαραίτητες πληροφορίες για την κατανόηση του προβλήματος. Όσο πληρέστερες είναι οι πληροφορίες αυτές για το περιεχόμενο του εθνικού δικαίου και τη σημασία της δίκης που εκκρεμεί ενώπιον του παραπέμποντος δικαστηρίου, τόσο ουσιαστικότερη θα είναι η βοήθεια που θα παράσχει ο ενωσιακός δικαστής. Ο ρόλος των εθνικών δικαστηρίων δεν μειώνεται συνεπώς με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, αλλά αντιθέτως αναβαθμίζεται μέσω της ισότιμης συνεργασίας με το Δικαστήριο. Οι εθνικοί δικαστές είναι κυριολεκτικά και μεταφορικά οι προνομιούχοι συνομιλητές του Δικαστηρίου, οι θέσεις τους διαβιβάζονται και αξιοποιούνται με προσοχή και με σεβασμό απέναντι στη μεγάλη ευθύνη που έχουν επωμιστεί ως εφαρμοστές του δικαίου που συχνά έρχονται πρώτοι

σε επαφή με το ενωσιακό δίκαιο⁷⁶. Τον πρώτο λόγο έχει το εθνικό δικαστήριο και στη διατύπωση των ερωτημάτων του, ενώ το Δικαστήριο περιορίζεται στην εξέταση των υποβληθέντων ερωτημάτων ως έχουν και προχωρεί στην μερική αναδιατύπωση τους, μόνο όπου αυτό επιβάλλεται για να δοθούν στον εθνικό δικαστή ωφέλιμες απαντήσεις.

Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι το άρθρο 267 ΣΛΕΕ αποτελεί τον μηχανισμό, μέσω του οποίου ο εθνικός και ο ενωσιακός δικαστής διαλέγονται πάνω στο θέμα της έκτασης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου όταν αυτό συγκρούεται με τους εθνικούς νομικούς κανόνες. Επίσης η προδικαστική παραπομπή αποτελεί το κύριο όχημα μέσω του οποίου διαμορφώνεται η σχέση της ενωσιακής με τις εθνικές έννομες τάξεις. Η αρχική έκφραση της σχέσης αυτής ήταν οριζόντια και διμερής. Οριζόντια, διότι το Δικαστήριο και τα εθνικά δικαστήρια είναι ίσα δικαιοδοτικά όργανα, τα οποία έχουν διαφορετικές λειτουργίες εντός των δικών τους εννόμων σφαιρών. Έτσι είναι στην αποκλειστική αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων να αποφασίσουν εάν θα υποβάλλουν προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, με σκοπό το τελευταίο να ερμηνεύσει το ενωσιακό δίκαιο. Διμερής, γιατί η απόφαση του ΔΕΚ δεσμεύει μόνο το δικαστήριο που υπέβαλε το σχετικό ερώτημα. Υπό την έννοια αυτή σχηματίζεται μια σειρά από διμερείς σχέσεις ανάμεσα στο Δικαστήριο και καθένα από τα εθνικά δικαστήρια που υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα.

Σταδιακά και με την πάροδο του χρόνου ωστόσο, η σχέση μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου μεταβλήθηκε σε κάθετη και πολυμερή. Κάθετη, διότι επικράτησε βαθμιαία η αντίληψη ότι το Δικαστήριο αποτελεί ανώτερο δικαστήριο σε σχέση με τα εθνικά, ενώ και το ίδιο το Δικαστήριο έχει ορίσει τα εθνικά δικαστήρια ως εφαρμοστές του ενωσιακού δικαίου στα πλαίσια μίας ευρύτερης ενωσιακής δικαστικής ιεραρχίας στην κορυφή της οποίας βρίσκεται το ίδιο. Πολυμερή, διότι οι αποφάσεις που εκδίδονται σε απάντηση των προδικαστικών ερωτημάτων των εθνικών δικαστηρίων δεν απευθύνονται και δε δεσμεύουν πλέον μόνο το συγκεκριμένο δικαστήριο αλλά θεωρείται ότι επιδρούν και *de facto* ή *de jure* στις αποφάσεις όλων των εθνικών δικαστηρίων.

⁷⁶ Σκουρή, Βασίλειος, ό.π. (υποσημ. 2), σ.1391-1409 (ειδ.σ.1393).

2. Ο Έλληνας δικαστής απέναντι στο θεσμό της προδικαστικής παραπομπής

α. Η αρχικά καθυστερημένη επαφή με το θεσμό της προδικαστικής παραπομπής

Αναφέραμε και ανωτέρω ότι οι προδικαστικές παραπομπές συνιστούν τη μεγαλύτερη κατηγορία υποθέσεων από αυτές που εκδικάζει το Δικαστήριο. Χωρίς να ανήκουν στην πρωτοπορία των δικαστηρίων που υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα, τα ελληνικά δικαστήρια κινούνται κοντά στο μέσο όρο. Τα ερωτήματα προέρχονται κυρίως από τα δικαστήρια της ουσίας και σε μικρότερο βαθμό από τα ανώτατα δικαστήρια, ενώ ο αριθμός τους μοιράζεται σχεδόν μεταξύ των διοικητικών και πολιτικών δικαστηρίων.

Τον έκτο χρόνο από τη προσχώρηση της Ελληνικής Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα περιήλθαν στη Γραμματεία του Δικαστηρίου οι δυο πρώτες παραπεμπτικές αποφάσεις ελληνικών δικαστηρίων⁷⁷. Η πρώτη ήταν από η υπ' αριθ. 8777/1985 απόφαση ΕφΑθ και η δεύτερη η υπ' αριθ. 2605/1986 απόφαση ΟλΣτΕ μετά από προηγούμενη παραπεμπτική απόφαση (υπ' αριθ. 1258/1985 απόφαση Δ' Τμήματος ΣτΕ). Στην πρώτη προδικαστική απόφαση το ερώτημα ήταν κακότεχνο και ελλειπώς διατυπωμένο αφού καλούσε το Δικαστήριο να αποφανθεί κατά πόσο συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά, για τη περιγραφή των οποίων παρέπεμπε στην αγωγή, συνιστούσαν ανωτέρα βία. Το Δικαστήριο ωστόσο διαμόρφωσε το ερώτημα έτσι ώστε η απάντηση να έχει τη μορφή του προδικαστικού ερωτήματος. Αντιθέτως, πλήρη άποψη επί του προδικαστικού ζητήματος διατύπωνε η απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ καθώς και η προηγηθείσα απόφαση του Τμήματος στην ίδια υπόθεση.

Η καθυστερημένη επαφή του Έλληνα δικαστή με τη διαδικασία του άρθρου 177 ΣυνθΕΚ (πλέον 267 ΣΛΕΕ) είχε προκαλέσει σχόλια σε εθνικό και ενωσιακό επίπεδο, με την έννοια ότι υπήρχε εχθρική αντιμετώπιση του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής. Σε αυτό συνέβαλαν, πρώτον, η παράλειψη της Ολομέλειας του ΣτΕ (με την υπ' αριθ. 815/1984 απόφαση) να διατυπώσει προδικαστικό ερώτημα για τη συνδρομή των όρων υπάρξεως κοινής εθνικής οργάνωσης αγοράς στις μπανάνες, δεύτερον, η τροποποίηση του Οργανικού Νόμου του ΣτΕ με τον οποίο η αρμοδιότητα αποστολής προδικαστικού ερωτήματος είχε

⁷⁷ Γεραρής, Χρίστος, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 297-312 (ειδ.σ.310).

ανατεθεί αποκλειστικά στην Ολομέλεια και τρίτον, μια παραπεμπτική απόφαση (η υπ' αριθ. 1124/1986 απόφαση ΑΠ) η οποία δεν έφτασε ποτέ στο Λουξεμβούργο, προφανώς λόγω της άγνοιας του άρθρου 20 του Οργανισμού του ΔΕΚ (ο οποίος είχε κυρωθεί με τον Ν. 945/1979) το οποίο επέβαλε την διαβίβαση της παραπεμπτικής απόφασης επιμελεία του εθνικού δικαστηρίου και όχι των διαδίκων⁷⁸.

Μάλιστα αναφορικά με την τροποποίηση του οργανικού νόμου του ΣτΕ -με την προσθήκη του άρθρου 1 § 5 Ν. 1470/1984- θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διάταξη η οποία τελικά καταργήθηκε με το άρθρο 19 § 3 Ν. 1737/87 υπήρξε αντικείμενο προειδοποιητικής επιστολής της Επιτροπής, δίνοντας την ευκαιρία στη θεωρία να εκφράσει την αποδοκιμασία της για την απόπειρα φαλκιδεύσεως του μηχανισμού του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ. Πράγματι τέθηκε το ζήτημα της αντιθέσεως της ρυθμίσεως προς το άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ, εφόσον αφαιρούσε από τα Τμήματα του ΣτΕ την αρμοδιότητα διατυπώσεως προδικαστικού ερωτήματος και θέσπιζε μονοπώλιο υπέρ της Ολομέλειας του ΣτΕ. Τελικά η διάταξη κρίθηκε αμφίβολης πρακτικής σκοπιμότητας και καταργήθηκε αφού αποστερούσε από τα Τμήματα την άμεση συνεργασία με το Δικαστήριο, ακόμη και σε ζητήματα ήσσονος σημασίας, ενώ παράλληλα επιμήκυνε το χρόνο της οριστικής εκδικάσεως της υποθέσεως⁷⁹.

β. Η εν συνεχεία ικανοποιητική συνεργασία του με τον δικαστή της ΕΕ

Παρά τα όσα εκτέθηκαν ανωτέρω αναφορικά με τις πρώτες παραπεμπτικές αποφάσεις του Έλληνα δικαστή, η μετέπειτα συνεργασία του με τον δικαστή της Ένωσης κρίνεται ως αρκετά ικανοποιητική. Ορισμένα σημαντικά παραδείγματα αποφάσεων του Δικαστηρίου κατόπιν ελληνικών προδικαστικών παραπομπών συνιστούν οι αποφάσεις: 1) της 18.6.1991, C-260/1989, *EPT*, αφορώσα την ελεύθερη παροχή ραδιοτηλεοπτικών υπηρεσιών, το δικαίωμα έκφρασης γνώμης και το δικαίωμα πληροφόρησης, 2) της 19.1.1999, C-348/1996, *Calfa*, σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, 3) της 3.2.2000, C-228/1998, *Δούνιας*, αναφορικά με τους φόρους επί των εισαγόμενων προϊόντων, 4) της 12.7.2001, C-262/1999, *Λουλουδάκης*, αφορώσα την ελεύθερη κυκλοφορία και εγκατάσταση και 5) της

⁷⁸ Αναγνωστοπούλου – Γιαννακού, Δέσποινα, «Ο εθνικός δικαστής ως παράγων της κοινοτικής δίκης», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 10, 2003, σ.1800-1817 (ειδ. Σ. 1804-1805).

⁷⁹ Γεραρής, Χρίστος, «Η έναρξη του διαλόγου κοινοτικού και έλληνα δικαστή», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 6, 1988, σ.1037-1044 (ειδ.σ.1043).

25.2.2003, C-326/2000, *IKA/Ιωαννίδης*, σχετικά με την κοινωνική ασφάλιση και την αποζημίωση για νοσοκομειακή περίθαλψη στο εξωτερικό.

Ανάμεσα στις «αλυσίδες» υποθέσεων που απασχόλησαν τα ελληνικά δικαστήρια η μεγαλύτερη είναι η νομολογία για τις προβληματικές επιχειρήσεις, όπου ο Έλληνας δικαστής αντιμετώπισε πλήθος νομικών ζητημάτων του ενωσιακού δικαίου: υπεροχή του ενωσιακού δικαίου σε σχέση με το Ν. 1386/1983 που κρίθηκε σύμφωνος προς το ελληνικό Σύνταγμα, έλλειψη καθέτου άμεσου και οριζοντίου άμεσου αποτελέσματος της Οδηγίας 77/91/ΕΟΚ, επίκληση του άρθρου 281 ΑΚ για την κατάχρηση του κοινοτικού δικαιώματος για την αναγνώριση της ακυρότητας των νέων μετοχών εκ μέρους των παλαιών, δυσαναλογία του ενδίκου μέσου της αναγνωριστικής αγωγής και άλλα. Μετά από έξι τουλάχιστον σημαντικές προδικαστικές παραπομπές στις οποίες αναπτύχθηκε ο διάλογος μεταξύ έλληνα και ενωσιακού δικαστή (για παράδειγμα απόφαση ΔΕΚ της 12.5.1998, C-367/96, *Κεφάλας*) η αλυσίδα τερματίστηκε με την έκδοση της απόφασης ΔΕΚ της 23.3.2000, C-373/1997, *Διαμαντής*, που θεώρησε κατά τεκμήριο δυσανάλογη την άσκηση αναγνωριστικής αγωγής ακυρότητας των μετοχών. Δεδομένου ότι σχετικό προδικαστικό ερώτημα του Αρείου Πάγου ανακλήθηκε μετά την αποστολή από το Δικαστήριο της απόφασης *Διαμαντής*, η σολομώντεια λύση του Δικαστηρίου πρέπει να θεωρείται οριστική.

Την ελληνική νομολογία σχετικά με το δίκαιο της ΕΕ έχει πλέον καταστεί δύσκολο να την ταξινομήσει κανείς αφού αποφάσεις δημοσιεύονται σε όλα τα νομικά περιοδικά, ενώ ορισμένα δεν έχουν λήμμα για το Ευρωπαϊκό Δίκαιο. Το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) προσπάθησε να συμβάλλει από νωρίς στη δημοσίευση των σχετικών αποφάσεων -μαζί με σχολιασμό- στο νομικό περιοδικό που εκδίδει, την Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου. Επίσης το ΚΔΕΟΔ έχει συλλέξει όλες τις προδικαστικές αποφάσεις του Δικαστηρίου σε προδικαστικές παραπομπές που έχουν αποστείλει τα ελληνικά δικαστήρια.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο μηχανισμός μέσω του οποίου τα εθνικά δικαστήρια υποβάλλουν ερωτήματα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ο κύριος παράγοντας διάκρισης του νομικού συστήματος της ΕΕ από τα υπόλοιπα διεθνή νομικά συστήματα. Όπως διαπιστώθηκε και από το Δικαστήριο στην υπόθεση *van Gend en Loos*, η δυνατότητα των εθνικών δικαστηρίων να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα αποτελεί την πιο τρανή απόδειξη του γεγονότος ότι το σύστημα της ΕΕ έχει αναδειχθεί σε μία νέα έννομη τάξη και έχει προσδώσει στους ιδιώτες δικαιώματα άξια προστασίας από τα δικαστήρια των κρατών μελών. Μέχρι και σήμερα, η συνεργασία εθνικής και ενωσιακής διοίκησης και δικαιοσύνης οδηγούν σε ένα πλήρες σύστημα ελέγχου της ενωσιακής νομιμότητας, της τήρησης του δικαίου της ΕΕ από τα κράτη μέλη και της προστασίας των δικαιωμάτων των ιδιωτών που απορρέουν από την ενωσιακή έννομη τάξη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ η απευθείας πρόσβαση των φυσικών και νομικών προσώπων στο ΔΕΕ δεν βρίσκεται σε ικανοποιητικό επίπεδο, εντούτοις η προσφυγή τους στον εθνικό δικαστή -ως φυσικού δικαστή και του δικαίου της ΕΕ- τους δίνει τη δυνατότητα να θέσουν το ζήτημα ενώπιον του ΔΕΕ μέσω των προδικαστικών ερωτημάτων. Κατ' αυτό τον τρόπο ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής αποτελεί ένα πολύ σημαντικό μέσο προστασίας των πολιτών τόσο από παράνομες ενέργειες της εθνικής διοίκησης όσο και από ενδεχόμενες παρανομίες των οργάνων της Ένωσης. Αλλά και ο νομικός κόσμος των κρατών μελών έχει την ευκαιρία, μέσω του θεσμού της προδικαστικής παραπομπής, να συμμετέχει ενεργά στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και να βιώσει το ενωσιακό δίκαιο ως αναπόσπαστο τμήμα της εσωτερικής έννομης τάξης, επικουρώντας την μεταξύ τους συνέργεια σε όλες τις δυνατές μορφές της.

Ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει επίσης να δοθεί και στη δικαιοπλαστική νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία θωρακίζει την αρχή της ενωσιακής νομιμότητας συμπληρώνοντας το πλέγμα των πιθανών κυρώσεων για παραβιάσεις του δικαίου της ΕΕ και επεκτείνοντας το ήδη ευρύ πεδίο εφαρμογής τους. Ειδικότερα, η παραβίαση της υποχρέωσης για υποβολή προδικαστικού ερωτήματος από τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια αποτελεί επιβαρυντικό στοιχείο κατά την ως άνω νομολογία και δικαιολογεί για τον ιδιώτη αφενός αποζημίωση, όταν υφίσταται ζημία λόγω της παραβίασης του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, αφετέρου

επανεξέταση μιας περαιωθείσης διοικητικής υπόθεσης, όταν η δυσμενής γι' αυτόν διοικητική πράξη ερείδεται σε εσφαλμένη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου.

Υπάρχουν βέβαια και ορισμένοι παράγοντες οι οποίοι χρήζουν αντιμετώπισης και βελτίωσης, διότι περιορίζουν την ίδια την αποτελεσματικότητα της προδικαστικής παραπομπής. Ένας σημαντικός παράγοντας είναι η ανομοιομορφία στον τρόπο υποβολής των προδικαστικών ερωτημάτων, αφού δεν γίνεται υποδειγματική χρήση των δυνατοτήτων του άρθρου 267 ΣΛΕΕ από όλα τα κράτη μέλη της Ένωσης, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται μία προκλητική άρνηση των ανώτατων εθνικών δικαστηρίων να υποβάλλουν προδικαστικό ερώτημα. Άλλος παράγοντας είναι η άρνηση των παραπεμπόντων δικαστηρίων να ευθυγραμμιστούν και να εκδώσουν απόφαση σύμφωνη με την απόφαση του ΔΕΕ. Τέλος, σημαντικός παράγοντας είναι η βραδύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης και η τιθάσευση του φόρτου εργασίας του ΔΕΕ. Η Συνθήκη της Λισαβόνας επεχείρησε να αντιμετωπίσει αυτά τα ζητήματα τροποποιώντας το μέχρι σήμερα ισχύον ευρωπαϊκό οικοδόμημα, ωστόσο απομένουν ακόμα πολλά βήματα μέχρι να σταματήσει να γίνεται λόγος για αυτά. Άλλωστε, σύμφωνα και με την από 9.5.1950 Δήλωση του Robert Schuman, η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν θα συμβεί αμέσως αλλά θα διαμορφωθεί μέσα από συγκεκριμένα επιτεύγματα και μικρά ρεαλιστικά βήματα.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΠΕΜΠΟΜΕΝΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΔΕΚ (ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ)

Ημερ/νία Απόφασης	Όνομα Υπόθεσης	Αριθμός Υπόθεσης	Σελίδες
5.2.1963	Van Gend en Loos	26/1962	35, 47, 62, 87
27.3.1963	Da Costa en Schaake	28-30/1962	35, 62
18.2.1964	NV Internationale Krediet/ Rotterdam	73, 74/1963	46
15.7.1964	Costa/ENEL	6/1964	16, 48
30.6.1966	Vaassen-Göbbels	61/1965	15, 25
24.6.1969	Milch-, Fett- und Eierkontor GmbH/Hauptzollamt Saarbrücken	29/1968	64
16.1.1974, 12.2.1974	Rheinmühlen	166, 146/1973	31, 58, 81
21.2.1974	Birra Dreher	162/1973	15, 16
30.4.1974	Haegemann	181/1973	43
12.11.1974	Haaga	32/1974	16
30.10.1975	Rey Soda	23/1975	66
8.4.1976	Defrenne II	43/1975	69
16.12.1976	Rewe	33/1976	74
3.2.1977	Benedetti/Munari	57/1976	64
29.5.1977	Hoffmann-La Roche	107/1976	34, 71
19.10.1977	Ruckdeschel	117/1976, 16/1977	65
19.10.1977	Moulins et Huileries de Pont-à- Mousson et al.	124/1976, 20/1977	65
28.6.1978	Simmenthal	70/1977	16, 31
22.11.1978	Mattheus	93/1978	19
28.3.1979	ICAP/Benevent	222/1978	65
11.3.1980	Foglia/Novello I	104/1979	19
27.3.1980	Salumi et al.	66, 127, 128/1979	67
27.3.1980	Denkavit	61/1979	69
24.4.1980	Chatain	65/1979	16
18.6.1980	Borker	138/1980	16
10.7.1980	Ariete	811/1979	69
15.10.1980	Providence agricole de la Champagne, Maiseries de Beauce, Roquette Frères	4, 109, 145/1979	69
4.12.1980	Wilner	54/1980	16
14.1.1981	Chemical Pharmaceutici	140/1979	20
10.3.1981	Irish Creamery	36, 71/1980	54
5.5.1981	Durbeck	112/1980	20
13.5.1981	SpA International Chemical Corporation	66/1980	67
6.10.1981	Broekmeulen	246/1980	16

16.12.1981	Foglia/Novello II	C-244/1980	19, 48, 49
23.3.1982	Nordsee	102/1981	26, 27
6.10.1982	C.I.L.F.I.T.	283/1981	35, 36, 38, 41
27.10.1982	Morson κα Jhanjan	C-35, 36/1982	71
16.3.1983	Singer	290, 291/1981	43
9.11.1983	San Giorgio	199/1982	16
26.9.1985	Thomasdunger	166/1984	48
5.3.1986	Greis Unterweger	318/1985	16
11.6.1987	Pretore di Salò	14/1986	16, 27, 54
30.9.1987	Demirel	12/1986	43
22.10.1987	Foto-Frost	314/1985	32, 37
2.2.1988	Blaizot	24/1986	69
21.4.1988	Pardini	338/1985	16, 27
29.6.1988	Van Landschoot/Mera	300/1986	66
2.3.1989	Pinna	359/1987	66
17.10.1989	Danfoss	109/1988	25, 27
13.12.1989	Grimaldi	322/1988	42
17.5.1990	Barber	C-262/1988	69
19.6.1990	Factortame	C-213/1989	21
17.10.1990	S.A. CNL-SUCAL NV/HAG GF A.G.	C-10/1989	63
18.10.1990	Dzodzi	C-297/1988	49
8.11.1990	Gmurzynska	C-231/1989	49
13.12.1990	Bellon	C-42/1990	44
21.2.1991	Zuckerfabrik	C-143, 92/1989	21, 22, 37
18.6.1991	EPT	C-260/1989	85
10.3.1992	Procédures pénales contre Lomas et al.	C-38, 151/1990	70
16.7.1992	Asociación Española de Banka Privada	C-67/1991	29
16.7.1992	Meilicke	C-83/1991	48
16.7.1992	Manuel José Lourenço Dias	C-343/1990	49
16.7.1992	Legros	C-163/1990	69
16.12.1992	Kus	C-237/1991	44
21.1.1993	Deutsche Shell	C-188/1991	42
26.1.1993	Telemarsicabruzzo et al.	C-320-322/1990	50
30.3.1993	Corbiau	C-24/1992	16
2.8.1993	Marshall II	C-271/1991	52
24.11.1993	Keck κα Mithouard	267, 268/1991	64
3.3.1994	Eurico Italia	C-332, 333, 335/1992	15, 44
3.3.1994	Vaneetveld/Le Foyer	C-316/1993	50
9.3.1994	Textilwerke Degendorf	C-188/1992	47
16.5.1994	Monin Automobiles	C-482/1993	49
17.5.1994	Corsica Ferries Italia	C-18/1993	48
5.10.1994	Crispoltoni	C-133, 300, 362/1993	51
9.2.1995	Leclerc-Siplec	C-412/1993	20
15.2.1995	Bosman	C-415/1993	69
23.3.1995	Saddik	C-458/1993	48

7.4.1995	Grau Gomis	C-167/1994	48
15.6.1995	Erasun	C-422-424/1993	48
11.8.1995	Roders et al.	C-367, 377/1993	69
19.10.1995	Almelo	C-393/1992	26
9.11.1995	Atlanta	C-465/1993	21, 22, 32
14.12.1995	van Schijndel και van Veen	C-430, 431/1993	60
14.12.1995	Peterbroeck	C-321/1993	74
13.2.1996	Société Bautiaa και Société Française Maritime	197, 252/1994	69
19.9.1996	Επιτροπή κατά Ελλάδος	C-236/95	23
24.10.1996	Kraaijeveld et al.	C-72/1995	60
12.12.1996	Procura della Repubblica και Pretura Circondariale di Torino	C-74, 129/1995	27
17.7.1997	Leur-Bloem	C-28/1995	44, 49
17.7.1997	Giloy	C-130/1995	49
17.9.1997	Dorsch Consult	C-54/1996	28
4.11.1997	Parfums Christian Dior	C-337/1995	35
12.5.1998	Κεφάλας	C-367/1996	44, 86
16.6.1998	Hermès	C-53/1996	44
16.7.1998	Imperial Chemical Industries (ICI)	C-264/1996	52
23.9.1998	Sema Sürül	C-262/1996	44
19.1.1999	Calfa	C-348/1996	85
14.9.1999	Επιτροπή κατά AssiDomän Kraft Products	C-310/1997 P	59
3.2.2000	Δούνιας	C-228/1998	44, 85
14.3.2000	Kocak	C-102, 211/1998	44
16.3.2000	Sezgin Ergat	C-329/1997	44
21.3.2000	Gabalfria et al.	C-110-147/1998	28
13.4.2000	Lehtonen and Castors Braine	C-176/1996	51
23.5.2000	Διαμαντής	C-373/1997	44, 86
28.6.2000	Laguillaumie	C-116/2000	51
5.12.2000	Guimont	C-448/1998	45
13.1.2001	Preussen Elektra	C-379/1998	20
15.2.2001	Nachi Europe	C-239/1999	47
14.6.2001	Salzmann	C-178/1999	17
10.7.2001	HSB-Wohnbau	C-86/2000	18
12.7.2001	Jippes	C-189/2001	76
12.7.2001	Λουλουδάκης	C-262/1999	85
20.9.2001	H.J.Banks et al.	C-390/1998	47
27.11.2001	Lombardini και Madovani	C-285-286/1999	22
22.1.2002	Holto	C-447/2000	18
19.3.2002	Επιτροπή κατά Ιρλανδίας	C-13/2000	43
30.5.2002	Walter Schmid	C-516/1999	28
4.6.2002	Lyckeskog	C-99/2000	33
25.2.2003	IKA/Ιωαννίδης	C-326/2000	86
30.9.2003	Köbler	C-224/2001	72, 73
16.10.2003	Επιτροπή κατά Ισπανίας	C-283/2000	22
20.11.2003	Siemens και ARGE Telekom	C-314/2001	18
9.12.2003	Επιτροπή κατά Ιταλίας	C-129/2000	72, 74

13.1.2004	Kühne & Heitz	C-453/2000	60, 61, 72, 73
31.5.2005	Συνεταιρισμός Φαρμακοποιών Αιτωλίας και Ακαρνανίας (ΣΥΦΑΙΤ)	C-53/2003	29, 30
21.6.2005	Μηχανική	C-363-365/2004	23
6.12.2005	Gaston Schul	C-461/2003	36, 37
10.1.2006	International Air Transport Association και European Low Fairs Airline Association	C-344/2004	36, 37
30.5.2006	Parliament/Council	C-317, 318/2004	76
14.6.2007	Armin Haupl	C-246/2005	29
18.10.2007	KommAustria	C-195/2006	29
8.11.2007	Fratelli Martini	C-421/2006	36
27.11.2007	SECAP	C-147,148/2006	22
12.2.2008	Willy Kempter	C-2/2006	60, 61
10.4.2008	Ing. Aigner	C-393/2006	22
11.7.2008	Rinau	C-195/2008 PPU	79
17.7.2008	Kozłowski	C-66/2008	76
12.8.2008	Santesteban Goicoechea	C-296/2008 PPU	79
13.8.2008	Metock	C-127/2008	76
1.12.2008	Leymann and Pustarov	C-388/2008 PPU	79
6.10.2009	Wolzenburg	C-123/2008	79
22.10.2009	Zurita García	C-261/2008	79
23.12.2009	CoNISMα	C-305/2008	22
24.6.2010	Pontini	C-375/2008	79

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

Δικαστήριο	Αριθμός απόφασης	Σελίδα
ΑΠ	1124/1986	85
ΑΠ	849/1988	59
ΔΕφΑθ	107/1984	40
ΔΠΑ	1002/1985	40
ΕφΑθ	8777/1985	84
ΟλΣτΕ	2605/1986	84
ΟλΣτΕ	3457/1998	40
ΟλΣτΕ	815/1984	40
ΣτΕ (Δ' Τμήμα)	1258/1985	84

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συγγράμματα – Εγχειρίδια – Μονογραφίες:

Joliet, René, *Η δικαστική προστασία των ιδιωτών από τις κρατικές παραβάσεις*, Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1995 (μτφρ: Μ. Σταυροπούλου – Γ. Σπυρόπουλος)

Γέροντας, Απόστολος, *Ο «εξευρωπαϊσμός» του εθνικού διοικητικού και δικονομικού δικαίου*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2009

Γιαταγάνας, Ξενοφών, *Τα κράτη μέλη της ευρωπαϊκής ενώσεως ενώπιον της κοινοτικής νομιμότητας, Συμβολή στη νομική θεωρία της Ευρωπαϊκής ομοσπονδιώσεως, Ημίτομος Α, Η δικαστηριακή διάσταση*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996

Γιόκαρης, Άγγελος, *Η πρακτική των δικαιοδοτικών οργάνων στην εφαρμογή του διεθνούς συμβατικού δικαίου, Ελληνική πρακτική και συγκριτικό πλαίσιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986

Γκιζάρη, Άννα, *Ο έλεγχος των παραβάσεων των κρατών μελών από το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά τη συνθήκη της Ε.Ο.Κ.*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1992

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Η Συνθήκη της Λισσαβώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2010

Κατσαούνης, Σάββας, *Η προσφυγή των εθνικών δικαστηρίων εις το δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1976

Κουγέας, Βασίλης, *Στοιχεία ελέγχου εφαρμογής κοινοτικού δικαίου, Διαδικασίες – Παραβάσεις & Αντιμετώπισή τους*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2007

Λαζαράτος, Πάνος, *Η προσωρινή δικαστική προστασία κατά τον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002

Μεταξάς, Αντώνης, *Η ευθύνη του δημοσίου για παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου από αποφάσεις των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2005

Παπαγιάννης, Δονάτος, *Εισαγωγή στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2007

Παπαγιαννίδης, Αντώνης / Χριστογιαννόπουλος, Αθανάσιος, *Ερμηνεία κατ' άρθρο της Συνθήκης Ε.Ο.Κ.*, Π. Σάκκουλας, Αθήνα, 1981

Σαμώνη – Ράντου, Αικατερίνη, *Ελλάδα και ΔΕΚ: Η πρώτη εικοσαετία, Συλλογή Νομολογίας*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002

Σαχπεκίδου, Ευγενία, *Το Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και η πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, Κενά στην κοινοτική έννομη προστασία και προτάσεις βελτίωσής της*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1995

Σκουρή, Βασίλειος, *Προσανατολισμοί στο Δημόσιο Δίκαιο, Ι, Μελέτες Συνταγματικού, Διοικητικού και Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1996

Στάγκος, Πέτρος / Σαχπεκίδου, Ευγενία, *Δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2000

Στάγκος, Πέτρος / Σαχπεκίδου, Ευγενία, *Δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Η Συνθήκη της Νίκαιας (2000), Η Συνθήκη της Λισαβόνας (2007)*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2009

Τζέμος, Βασίλης, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Συνθήκη της Λισαβόνας*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2009

Τζίκα – Χατζοπούλου, Αλίκη, *Η Προδικαστική Παραπομπή ενώπιον του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Κατά το άρθρον 177 της Συνθήκης της ΕΟΚ*, Αθήνα, 1978

Φατούρος, Αργύρης / Πλιάκος, Αστερή, *Κεφάλαια Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000

Χριστιανός, Βασίλειος, *Οι μεταστροφές της νομολογίας του δικαστηρίου των ευρωπαϊκών κοινοτήτων*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1998

Άρθρα σε Συλλογικούς Τόμους:

Βηλαράς, Μιχαήλ, «Ο κοινοτικός δικαστής ως διοικητικός δικαστής», σε: *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004

Γιαννακόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η προδικαστική παραπομπή στη δίκη των ασφαλιστικών μέτρων κατά το στάδιο κατάρτισης των δημοσίων συμβάσεων», σε: *Π. Νάσκου – Περράκη / Κ. Π. Ηλιόπουλος (επιμ.), Κοινοτικό Δίκαιο, 25 χρόνια εφαρμογής στην Ελλάδα*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2006

Γώγος, Κωνσταντίνος, «Άρθρο 177, Προδικαστική Παραπομπή», σε: *Δ. Αναγνωστοπούλου / Κ. Γώγος / Δ. Δούκας / Ε. Μουαμελετζή / Αικ. Σγουρίδου (επιμ.), Διαδικασίες ενώπιον του Δικαστηρίου και του Πρωτοδικείου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Συλλογή Κοινοτικής Νομολογίας, Τόμος Ι, Διατάξεις της Συνθήκης*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1999

Ευστρατίου, Παύλος – Μιχαήλ, «Το θεμελιώδες ευρωπαϊκό δικαίωμα χρηστής διοικήσεως», σε: *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004

Σκουρής, Βασίλειος, «Άρθρο 234 ΕΚ», *στου ιδίου, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003

Σκουρής, Βασίλειος, «Η ενίσχυση της έννομης προστασίας, μέσω της προδικαστικής παραπομπής στο δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», σε: *Διεθνές Συνέδριο με θέμα: Δικονομικές προϋποθέσεις για παροχή δικαστικής προστασίας στο δημόσιο δίκαιο – Προσωρινή δικαστική προστασία – Χρήση νέων τεχνολογιών στις δικαστικές διαδικασίες, Πρακτικά εργασιών*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001

Σκουρή, Βασίλειος, «Ποιες συνέπειες επιφέρει η παράβαση της υποχρέωσης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά ανώτατα δικαστήρια;», σε: *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2004

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά:

Αναγνωστοπούλου – Γιαννακού, Δέσποινα, «Ο εθνικός δικαστής ως παράγων της κοινοτικής δίκης», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 10, 2003

Βηλαράς, Μιχαήλ, «Η δικαστική προστασία των ιδιωτών», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 10, 2003

Γεραρής, Χρίστος, «Η έναρξη του διαλόγου κοινοτικού και έλληνα δικαστή», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 6, 1988

Γεραρής, Χρίστος, «Προδικαστική παραπομπή: Η απόφαση του ΔΕΚ επί του προδικαστικού ερωτήματος», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 1995

Γεωργόπουλος, Θεόδωρος, «Υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΚ ως προς το κύρος κοινοτικών πράξεων, Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΚ, της 6.12.2005, C-461/03», σε: *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 2006

Γιαταγάνας, Ξενοφών, «Το πλέγμα των προσφυγών στην ενωσιακή δικαιοσύνη, Συνέργεια ενωσιακών και εθνικών δικαστηρίων στον δρόμο για τη διαμόρφωση ενιαίου δικαστικού, δικονομικού και διοικητικού ευρωπαϊκού χώρου», σε: *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, τεύχος 1, 2009

Γιόκαρης, Άγγελος, «Η ελληνική δικαιοδοτική προβληματική στα αντικείμενα της προδικαστικής παραπομπής ενώπιον του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 11, 1987

Δετσαρίδης, Χρήστος, «Η επίδραση του κοινοτικού δικαίου στην νομιμότητα της διοικητικής δράσης», σε: *Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου*, Π. Μεντζελόπουλος, Αθήνα, τεύχος 1, 2010

Δούκας, Δημήτριος, «Προδικαστική παραπομπή: Ο διάλογος του εθνικού με τον κοινοτικό δικαστή μέσα από την εξέλιξη της νομολογίας του ΔΕΚ», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 1995

Ζαλαχώρης, Περικλής, «Η δημόσια παρακατάθεση τραπεζικών καταθέσεων κατασχεμένων εις χείρας των τραπεζών, ως τρίτων, και η δικαστική άδεια για την ανάληψή τους, κατά το άρθρο 234 (πρώην 177) της Συνθήκης Ευρωπ. Κοινότητας και η προδικαστική προσφυγή ερμηνείας (προδικαστικό ερώτημα)», σε: *Δίκη*, Ευνομία, Αθήνα, τεύχος 1, 2003

Καΐσης, Αθανάσιος, «Προδικαστική παραπομπή ad hoc διαιτητικών δικαστηρίων», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 1, 1991

Κακούρης, Κωνσταντίνος, «Εισήγηση πάνω στο άρθρο 177 της Συνθήκης ΕΟΚ κατά την επίσκεψη του Δ.Ε.Κ. στο Συμβούλιο Επικρατείας στην Αθήνα – 15 Ιουνίου 1983», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 10, 1983

Καλπογιάννη, Κωνσταντία, «Η προδικαστική παραπομπή και ο Έλληνας διοικητικός δικαστής των ασφαλιστικών μέτρων, Μερικές σκέψεις και προβληματισμοί με αφορμή το ν. 2522/1997 και τον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας», σε: *Δίκη*, Ευνομία, Αθήνα, τεύχος 5, 2004

Κονδύλης, Βασίλειος, «Η συμβολή του ΔΕΚ στον προσδιορισμό της αρμοδιότητας ή δικαιοδοσίας των εθνικών δικαστηρίων», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 1, 1997

Παπαδημητρίου, Χρήστος, «Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τον εθνικό δικαστή και η δυνατότητα πρόσβασης των ιδιωτών στα δικαστήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το ισχύον δίκαιο και τη Συνθήκη της Λισαβόνας», σε: *Δίκη*, Ευνομία, Αθήνα, τεύχος 8, 2008

Παπαδημητρίου, Χρήστος, «Η συνεισφορά των αρχών της επικουρικότητας και της αναλογικότητας στη δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το κοινοτικό δίκαιο», σε: *Νομικό Βήμα*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, τεύχος 2, 2009

Ράικος, Δημήτριος, «Η ανάκληση οριστικής διοικητικής πράξης που αντιβαίνει στο κοινοτικό δίκαιο μετά την απόφαση του ΔΕΚ, της 12.2.2008, C-2/06, Willy Kempter KG – Η παράμετρος της αυτεπάγγελτης εξέτασης του κοινοτικού δικαίου από τον διοικητικό δικαστή», σε: *Θεωρία & Πράξη Διοικητικού Δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, τεύχος 10-11, 2008

Σαχπεκίδου, Ευγενία, «Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τα ελληνικά δικαστήρια», σε: *Αρμενόπουλος*, Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, τεύχος 6, 2000

Σαχπεκίδου, Ευγενία, «Προδικαστική παραπομπή: Η διαδικασία ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου μέχρι το σημείο υποβολής του προδικαστικού ερωτήματος», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 1995

Σαχπεκίδου, Ευγενία, «Προς μια προσέγγιση των προϋποθέσεων παραπομπής των παρ. 2 και 3 του άρθρου 177 ΣυνθΕΟΚ, Με αφορμή την απόφαση C.I.L.F.I.T. του ΔΕυρΚ», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, τεύχος 2, 1983

Σκουρής, Βασίλειος, «Επίκαιρα ζητήματα της προδικαστικής παραπομπής κατά την νομολογία του δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Ειδικό Τεύχος, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, ειδικό τεύχος, 2001

Σκουρής, Βασίλειος, «Η μεταρρύθμιση του συστήματος δικαστικής προστασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με αφορμή τη Συνθήκη της Λισαβόνας», σε *ιστοσελίδα*: http://international.law.uoa.gr/programma_spoudon/fakelos/european/evropaion_politeia/skouris.pdf, 2008

Τριανταφύλλου – Αλμπανίδου, Φλώρα, «Συνέπειες της απόφασης του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων επί υποβολής προδικαστικού ερωτήματος», σε: *Δίκη*, Ευνομία, Αθήνα, τεύχος 6-7, 2001

Χιώλος, Κωνσταντίνος, «Η ευρωπαϊκή δικαστική προστασία», σε: *Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου*, Π. Μεντζελόπουλος, Αθήνα, τεύχος 3, 2010

Χιώλος, Κωνσταντίνος, «Τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ενώσεως», σε: *Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου*, Π. Μεντζελόπουλος, Αθήνα, τεύχος 1, 2010

Χριστιανός, Βασίλειος, «Αμφιλεγόμενες αρμοδιότητες του ΔΕΚ στη διαδικασία προδικαστικής παραπομπής», σε: *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, ειδικό τεύχος, 2001

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία – Αρθρογραφία

Anagnostaras, Georgios, «Preliminary problems and jurisdiction uncertainties: the admissibility of questions referred by bodies performing quasi – judicial functions», *European Law Review*, 2005, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Arnall, Anthony, «The evolution of the court's jurisdiction under Article 177 EEC», *European Law Review*, 1993, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Arnall, Anthony, «The scope of Article 177», *European Law Review*, 1988, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Barnard, Catherine, «The PPU: is it worth the candle? An early assessment», *European Law Review*, 2009, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Carrubba, Clifford / Murrah, Lacey, «Legal Intergration and Use of the Preliminary Ruling Process in the European Union», *International Organization*, 2005, σε ιστοσελίδα: <http://www.jstor.org>

Cohen, Jeffrey, «The European Preliminary Reference and U.S. Supreme Court Review of State Court Judgements: A Study in Comparative Judicial Federalism», *The American Journal of Comparative Law*, 1996, σε ιστοσελίδα: <http://www.jstor.org>

Gautron, Jean-Claude, *Droit Européen*, Mémentos Dalloz (série droit public – science politique), Éditions Dalloz, Paris, 12e édition, 2006

Gierczyk, Yvonne, «The evolution of the European legal system: The European Court of Justice's role in the harmonization of laws», *ILSA Journal of International and Comparative Law*, 2005, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Granger, Marie – Pierre, «When governments go to Luxembourg ... the influence of governments on the Court of Justice», *European Law Review*, 2004, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Koutrakos, Panos, «Speeding up the preliminary reference procedure – fast but not too fast», *European Law Review*, 2008, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Lenz, Carl Otto, «The role and mechanism of the preliminary ruling procedure», *Fordham International Law Journal*, 1994, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

O' Keefe, David, «Is the spirit of Article 177 under attack?», *European Law Review*, 1998, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Tridimas, Takis / Gari, Gabriel, «Winners and losers in Luxembourg: a statistical analysis of judicial review before the European Court of Justice and the Court of First Instance (2001 – 2005)», *European Law Review*, 2010, σε ιστοσελίδα: <http://www.westlawinternational.com/>

Tridimas, Takis, «Knocking on Heaven's Door: Fragmentation, Efficiency and Defiance in the Preliminary Reference Procedure», *Common Market Law Review*, 2003

Wattel, Peter, «Köbler, CILFIT and Welthgrove: We Can't go on Meeting Like This», *Common Market Law Review*, 2004

Wyatt, Derrick, «Foglia (No.2): The Court denies it has jurisdiction to give advisory opinions», *European Law Review*, 1982, σε *ιστοσελίδα*:
<http://www.westlawinternational.com/>

Ιστοσελίδες:

<http://curia.europa.eu/>

<http://euobserver.com/>

<http://eur-lex.europa.eu/el/>

http://international.law.uoa.gr/programma_spoudon/ed.htm

<http://lawdb.intrasoftnet.com/>

<http://library.panteion.gr/>

<http://www.cieel.gr/>

<http://www.eubusiness.com/>

<http://www.euractiv.com/en>

http://www.europarl.europa.eu/news/public/default_el.htm

<http://www.europeanvoice.com/>

<http://www.jstor.org/>

<http://www.westlawinternational.com/>